

कुरुते तीव्ररुजानां ग्रन्थानां स्थूलानामणूनां दीर्घवृत्तरक्तानाम् ।
तदुपतापात् ज्वरातिसार-हिक्का-श्वास-कास-शोष-प्रमोह-वैवर्ण्या-
रोचकाविपाकप्रसेकच्छर्दिमूर्च्छाङ्गभङ्गनिद्रारतिसदनानि प्रादु-
र्भवन्त्युपद्रवा एतैरुपद्रवरूपद्रुतः स च सर्वकर्मणां विषयम त-
पतितो वज्जनीयो भवतीति ग्रन्थविसर्पः ॥ २२ ॥

उपद्रवस्तु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव स्थूलोऽणुर्वा
रोगात् पश्चाज्जायते इत्युपद्रवसंज्ञः । तत्र प्रधानं व्याधिव्याधेर्गुण-
विशेषेण तदुत्सन्नं रक्तं प्रदूष्य श्लेष्माणमनेकधा भिन्दन् स्थूलानामणूनां
दीर्घवृत्तरक्तानां तीव्ररुजानां ग्रन्थीनां सिराद्याश्रितं ग्रन्थिविसर्प कुरुते, इमं
विसर्पं बाह्याभ्यन्तराश्रितं विद्यात् । तस्येमानि रूपाणि चाह—तदुपतापा-
दित्यादि । ज्वरादिसदनान्ता उपद्रवास्तेषां ग्रन्थीनामुपतापात् प्रादुर्भवन्ति ।
एतैरुपद्रवैर्ज्वरादिभिरुपद्रवतो ग्रन्थिविसर्पः सर्वकर्मणां साधनविषयमति-
पतितस्ततो विवज्जनीयो भवति । इति ग्रन्थिविसर्प उक्तः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—ननु यथा वातादिविसर्पाणां रूपाणि भवन्ति यानि तानीवाग्नेय-
विसर्पादीनामुपतापाद् यानि भवन्ति किं तानि रूपाण्येवोपद्रवा उच्यन्त इत्यत-
आह—उपद्रवस्त्वित्यादि । यो यो मूलभूतस्य रोगस्य जन्मन उत्तरकालज
एव तद्रोगाश्रयो रोग एव स्थूलोऽभिव्यक्तोऽणुर्वा व्यक्तताभावात् सूक्ष्मः
पश्चान्मूलभूतरोगात् पश्चाज्जायते इति स उपद्रवसंज्ञः स्यात् । ननु स कथं
चिकित्स्य इत्यत आह—तत्रेत्यादि । तत्र प्रधानं व्याधिस्तस्य प्रधानस्य
उत्सन्नरक्तस्येति वृद्धरक्तस्य । शिरास्नायिवत्यादौ ग्रन्थिविसर्पं कुरुते इति योज्यम् । तेन
तीव्ररुजादियुक्तानां ग्रन्थीनां आश्रयं ग्रन्थिविसर्पं कुरुते इत्यर्थः । तदुपतापात् तेन ग्रन्थिविसर्पेण
पीडनात् । सर्वकर्मणां विषयमतिपतितो भवतीति सर्वचिकित्साविषयतामतिक्रान्तो
भवतीत्यर्थः । स च शब्देन यथोक्तोपद्रवयुक्त एव ग्रन्थिविसर्पः प्रत्यवमृश्यते । अयञ्च ग्रन्थि-
विसर्पस्तद्वान्तरे अपचीसंज्ञया कथ्यते इत्याहुः । विसर्पाणां रक्तोपद्रवतया उक्तज्वरादुप-
द्रवा ज्ञेयाः ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—उपद्रवस्वरूपं व्याकरोति—उपद्रवस्त्वित्यादि । रोगोत्तरकालजोऽपि रोग-
मध्यकालजः । एतेन रोगसहोत्थस्य लिङ्गस्य व्यवच्छेदः । यानि च लिङ्गान्यपि कदाचित्
रोगोत्तरकालजानि भवन्ति तानि रोगेण सह प्रायः उत्पद्यमानानि न रोगोत्तरकालजानीत्युच्यन्ते
न तेषामुपद्रवत्वम् । रोगाश्रय इति रोगोत्पादकदोषप्रकोपजन्यतया रोगेण समं तुल्यकारणः ।

भूत उपद्रवस्तस्य प्रायः प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति । स तु पोडाकरतरो भवति पश्चादुत्पद्यमानो व्याधिपरिक्लिष्टशरीर-धातुकत्वात् । तस्मादुपद्रवः * त्वरमाणोऽभि धावेत् ॥ २३ ॥

सर्वायतनसमुत्थं सर्वलिङ्गं व्यापिनं सर्वधातुनुसारिणम् व्याधेर्गुणभूतोऽप्रधानभूत उपद्रवस्तस्य प्रायः प्रधानप्रशमात् प्रशमो भवति । प्राय इति वचनात् क्वचित् प्रधानोपशमेऽपि कस्यचिदुपद्रवस्यानुवृत्तिर्भवति । स तूपद्रवः पोडाकरो भवति व्याधितस्य व्याध्युत्पत्तेः पश्चादुत्पद्यमानः क्लेश-जनको भवति । कस्मात् ? व्याधिपरिक्लिष्टशरीरत्वात् । पूर्वोत्पन्नव्याधिना परिक्लिष्टं हि तस्य शरीरं तदुपरि पुनर्व्याध्यन्तरे जाते क्लेशोऽधिकतरो भवति । तस्माद् व्याधिपरिक्लिष्टशरीरत्वात् तं व्याधितमभ्युपद्रवस्तु त्वरमाणो-धावेत् । इति कथमनुपक्रम इतिप्रश्नस्योत्तरम् ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—सन्निपातजविसर्पमाह—सर्वेत्यादि । सर्वेषां वातादिपृथग्-दोषजानां यान्यायतनानि निदानानि तेभ्यः समुत्थं जातं विसर्पं सर्व-लिङ्गम् उक्तवातादिजविसर्पत्रयलिङ्गं ^{Indian} ^{Centre for the Arts} सर्वलिङ्गव्यापिनं सर्वधातुनुसारिणं एतेन गलगण्डोत्पन्नानां ज्वरादीनां रोगोत्तरकालजानामपि उपद्रवत्वं निषेधयति । रोग एवेत्यनेन मूलव्याधेः पृथक् रोगशब्देन व्यवह्रियमाणमुपद्रवं ग्राहयन्ति । तेन व्याध्यवस्थायाः रोगोत्तरकालजरोगाश्रयस्य च व्यवच्छेदं करोति । व्याधेरवश्यम्भावितया मूलव्याधेः स्वरूपत एव उपद्रवोऽवश्यं भवति । यद्यपि केचित् सहबलदोषा व्याधेरुपद्रवा युक्ताः सहोत्पन्नेन च उपद्रवार्थो नास्ति तथापि ये गदा उपद्रवरूपा जायन्ते ते सहोत्पन्नव्याधियोगतया उपद्रवा भवन्ते । परमार्थतस्तु सहभाविन उपद्रवा युक्ताः । किन्तु रोगसङ्करत्वेन तत्र जायन्त इति । एतदुपद्रवलक्षणार्थं सुश्रुतः—‘तत्रोपसर्गो नाम यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजात-उपसर्पति, स न्यून एव, तेनोपद्रवसंज्ञः’ इति । उपद्रवप्रकारमाह—स्थूल इति । उपद्रवः संज्ञानिरुक्तिः पश्चाज्जायत इति व्याध्युत्पादसमीपे उपद्रवतीति उपद्रव इति निरुक्तेः । व्याधे-र्गुणीभूत इति मूलव्याध्यपेक्षया अप्रधानमित्यर्थः । गुणीभूतत्वे हेतुमाह—तस्य प्रायः प्रधानप्रशमे शम इति । मूलव्याधिप्रशमाधीनशमत्वात् उपद्रवस्याप्राधान्यमित्यर्थः । प्रायः-शब्देन च व्यभिचारवाचिना कचिदुपद्रवस्य स्वतन्त्रा चिकित्साप्युक्ता । उपद्रवस्य तु आशु-चिकित्स्यत्वं दर्शयति । उपद्रवे नितरां क्लेशो भवति । तस्मादित्यादि त्वरया चिकित्सेत् । सा चिकित्सा च मूलव्याधिप्रशमनेन तथा स्वतन्त्रापि भवतीति उक्तमेव ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति प्रक्रान्तं सन्निपातजविसर्पमाह—सर्वेत्यादि । सर्वायतनसमुत्थमिति

आशुकारिणमत्यकारिणमिति च मत्वा सन्निपातविसर्पम्
अचिकित्स्यं विद्यात् ॥ २४ ॥

तत्र वातपित्तश्लेष्मनिमित्ता विसर्पास्त्रयः साध्या भवन्त्यग्नि-
कर्दमाख्यौ पुनरनुपसृष्टौ मर्मण्यनुपहते वा सिरास्त्रायुमांसक्लेदे
साधारणक्रियाभिरुभावेवाभ्यस्यमानौ प्रशान्तिमापद्येयाताम् ।
अनादरोपक्रान्तः पुनस्तयोरन्यतरो दहेद् देहमाश्वेवाशोविष-
विषवत् । तथा ग्रन्थिविसर्पमजातोपद्रवमारभेत चिकित्सितुम् ।
उपद्रवेणोपद्रवत्वेनं परिहरेत् । सन्निपातजन्तु सर्वधात्वनु-

रक्तादिचतुर्धातुदूषणपूर्वकजातं पश्चान्मेदःप्रभृतिधातुन् सरन्तम् आशुकारिणं
शीघ्रमारकप्रत्ययकारिणञ्च मत्वा सन्निपातविसर्पमचिकित्स्यं विद्यादिति सन्नि-
पातविसर्प उक्तः ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—ननु के तर्हि विसर्पाः साध्या भवन्तीत्यत आह—तत्रेत्यादि ।
एकजात्रयो विसर्पाः साध्याः । Indi-
Centre for the Arts अग्निकर्दमाख्यौ तु विसर्पौ यावच्चिकित्स्या-
वुक्तौ तयोरपवादोऽयम् । यदि तावनुपसृष्टौ ज्वरादुपसर्गरहितो भवतः ।
मर्मणि वक्षसि वाऽनुपहते । सिरादिक्लेदे सति यदि साधारणक्रियाभि-
दैवव्यपाश्रययुक्तव्यपाश्रयक्रियाभिरुभौ तावग्निविसर्प-कर्दमाख्यविसर्पा-
वभ्यस्यमानौ सततमुपचर्यमाणौ भवतस्तदा प्रशान्तिमापदेयाताम् । तयो-
रन्यतर आग्नेयो विसर्पः कर्दमाख्यो वा यद्यनादरत उपक्रान्तः स्यात्
साधारणक्रियाभिर्नापक्रान्तो भवति, तदाश्वेवाशोविषविषवद्देहं दहेदिति ।
तथा ग्रन्थिविसर्पमजातोपद्रवं ज्वरातिसारादुपद्रवाणामजन्मनि चिकित्सितु-
मारभेत तदा प्रशाम्येत् । उपद्रवे जाते त्वेनं ग्रन्थिविसर्प परिहरेत् । सन्नि-
सर्वहेतुभवम् । सर्व्वलिङ्गव्यापिनमिति वातादिजोक्तसर्व्वलक्षणयुक्तम् । सर्व्वधात्वनुसारिणमिति
विसर्पाश्रयत्वेनानुक्तानामपि धातूनामाश्रयित्वं दर्शयति । तथाहि मसूरिकायाः एवं तन्त्रान्तरे सकल-
धात्वाश्रयत्वमुक्तं तदुत्सर्गतो विसर्पाणां दोषातिमातृदृष्ट्या सप्तधातुकेतरधातुदृष्टिर्भवतीति ॥ २४ ॥

चक्रपाणिः—मर्मणीति हृदयादिमर्मणि । साधारणक्रियाभिरिति आरम्भकदोषयोः
क्रियाभिः । अभ्यस्यमानाविति सततमुपचर्यमाणौ । अनादरोपक्रान्त इति तेन पूर्व्वं सर्व्वधा-
नुपक्रमे, अनुपक्रान्त इत्यनेन मारकत्वमुक्तम् । इह तु असम्यगुपक्रम इति विशेषः ।

सारित्वादाशुकारित्वाद् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चासाध्यं विद्यात् । तत्र साध्यानां साधनविधिमनुव्याख्यास्यामः ।

लङ्घनोल्लेखने शस्तै तित्तकानाञ्च सेवनम् ।

कफस्थानगतै सामे रुक्षशीतैश्च लेपनम् ॥

पित्तस्थानगतैऽप्येतत् सामे कुर्याच्चिकित्सितम् ।

शोणितस्यावसेकञ्च विरेकञ्च विशेषतः ॥

मारुताशयसम्भूतैऽप्यादितः स्याद् विरुक्षणम् ।

रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ स्नेहनं न हितं मतम् ॥

वातोल्बणे तित्तघृतं पैत्तिके च प्रशस्यते ।

लघुदोषे महादोषे पैत्तिके स्याद् विरेचनम् ॥

न घृतं बहुदोषाय देयं तञ्च विरेचयेत् ।

तेन दोषो ह्यवष्टब्धस्त्वङ्मांसरुधिरं पचेत् ॥

Centre for the Arts

पातजन्तु विसर्पमसाध्यं विद्यात् सर्व्वधातुनुसारित्वादिहेतुभ्यः । इति विसर्प-
निदानमुक्तम् । अथ किञ्च तत्र भेषजमिति प्रश्नस्योत्तरमाह—तत्र साध्याना-
मित्यादि । लङ्घनेत्यादि । उल्लेखनं वमनम् । सामे कफस्थानगते विसर्पे
रुक्षशीतैश्च वटादिवल्कलैर्लेपनम् । पित्तस्थानगतेऽपि सामे विसर्पे चिकित्सित-
मेतत् कुर्यात् । विशेषतस्तु शोणितस्यावसेकं मोक्षणं विरेकञ्च कुर्यात् ।
मारुतेत्यादि । पक्वाशयसमुद्भूतैऽपि विसर्पे आदितः सामे विरुक्षणं स्यात् ।
तत्रादौ रक्तपित्तान्वयेऽपि स्नेहनं कर्म न हितं भवति । एषु कफदिजातेषु
सामत्वाद् यथोक्तमिदं हितम्, न तु दोषभेदेन व्यवस्था भवतीति । वातोल्बण-
इत्यादि । तित्तघृतं कुष्ठोक्तं लघुदोषे पैत्तिके वातोल्बणे विसर्पे प्रशस्यते ।
महादोषे पैत्तिकोल्बणे विसर्पे विरेचनं प्रशस्यते । न घृतमित्यादि । बहु-
दोषाय मानतो बहुदोषाय न तु सङ्घातः । बहुपरिमितसञ्चितदोषाय

तत्र साध्यनामित्यादिना चिकित्सामाह । उल्लेखनं वमनम् । कफस्थानगत इति ऊर्ध्वकायगते ।
मारुताशयशब्देन च पक्वाशयादधःशरीरं गृह्यते । वातोल्बणे पैत्तिके च तित्तघृतं प्रशस्यते लघुदोषे
इति हेतुः । तेन लघुदोषे पैत्तिके इति योज्यम् । बहुदोषायेति पित्तस्य प्रकृतत्वात् बहुपित्तायेत्यर्थः ।

तस्माद्विरेकमेवादौ शस्तं दद्याद्विसर्पिणः ।
 शोणितस्यावसेकश्च तद्धस्याश्रयसंज्ञितम् ॥
 इति वीसर्पिणामुक्तं समासेन चिकित्सितम् ।
 एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥ २५ । २६ ॥
 मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।
 वमनं संविधातव्यं विसर्पे कफपित्तजे ॥
 पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन च ।
 विसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह ॥
 यांश्च योगान् प्रवक्ष्यामि कल्पेषु कफपित्तिनाम् ।
 विसर्पाणान्तु योज्यास्तै दोषनिर्हरणाः शिवाः ॥ २७ ॥

विसर्पिणे घृतं न देयं तश्च विरेचयेत् । कस्मात् ? तेनेत्यादि । हि यस्मात् बहु-
 दोषविसर्पिणो घृतेनावष्टब्ध आबद्धो दोषस्त्वगादीनि पचेत् । तस्मादादौ बहु-
 दोषाय विरेकमेव दद्यात् । शोणितावसेकश्च दद्यात् । कस्मात् ? तद्धीत्यादि । हि
 यस्मात्तच्छोणितमस्य विसर्पस्य आश्रयसंज्ञितम् । इतीत्यादि । इति वीसर्पिणां
 चिकित्सितं समासेनोक्तम्, पुनरेवैतत् सर्वं व्यासतः सम्प्रवक्ष्यतेऽतः परमिति
 शेषः ॥ २५ । २६ ॥

गङ्गाधरः—तत्रोल्लेखनयोगमाह—मदनमित्यादि । विसर्पे कफजे पित्तजे
 कफपित्तजे च मधुकादीनां कषायं कृत्वा मदनफलबीजानि कल्कीकृत्य
 मिश्रयित्वा वमनं संविधातव्यम् । पटोलेत्यादि । पटोलपिचुमर्दाभ्यां
 कथिताभ्यां मदनेन प्रक्षिप्तेन वमनं पिप्पल्या मदनेन च वमनं शस्तम् ।
 तथेन्द्रयवैः सह मदनेन वमनं शस्तम् । यांश्चेत्यादि । कल्पेषु कल्पस्थाने
 मदनकल्पादिषु ॥ २७ ॥

तेनेति विरेचनघृतेन । तद्धस्याश्रयसंज्ञितमिति तत् शोणितमस्य विसर्पस्य आश्रयत्वेन
 कथितम्, तेन शोणितावसेकात् आश्रयोच्छेदेन विसर्पोच्छेदो भवतीत्यर्थः । व्यासत इति
 विस्तरेण ॥ २५ । २६ ॥

चक्रपाणिः—कफपित्तिनामिति व्यस्तसमस्तकफपित्तजानाम् ॥ २७ ॥

मुस्तनिम्बपटोलानां चन्दनोत्पलयोरपि ।
 शारिवामलकोशोर-मुस्तानां वा विचक्षणः ॥
 कषायान् योजयेद् वैद्यः सिद्धान् वीसर्पनाशनान् ।
 किराततिक्तकं लोध्रं दुरालभां सचन्दनाम् ॥
 नागरं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलं सविभीतकम् ।
 मधुकं नागपुष्पञ्च दद्याद् वीसर्पशान्तये ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।
 नागपुष्पञ्च लोध्रञ्च तेनैव विधिना पिबेत् ॥ २८ ॥
 दुरालभां पर्पटकं गुडूचीं विश्वभेषजम् । *
 निशापर्युषितं दद्यात् तृष्णावीसर्पनाशनम् ॥
 पटोलं पिचुमर्दञ्च दाव्वीं कटुकरोहिणीम् ।
 यष्टाह्वं त्रायमाणञ्च दद्याद् वीसर्पशान्तये ॥ २९ ॥
 पटोलादिकषायं वा सर्पिस्त्रिवृतया सह ।
 मसूरविदलैर्युक्तं घृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥

गङ्गाधरः—मुस्तेत्यादि । मुस्तादीनां त्रयाणां चन्दनाद्योर्द्वयोः शारिवा-
 दीनां चतुर्णां वा कषायांस्त्रीन् कषायान् विचक्षणो योजयेत् । किरातेत्यादि ।
 प्रकरणात् किराततिक्तकादीनां दशानां काथं दद्यात् । प्रपौण्डरीकमित्यादि ।
 तेनैव विधिना काथविधिना ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—दुरालभामित्यादि । विश्वभेषजान्तं निशापर्युषितं शीतकषाय-
 विधिना दद्यात् । पटोलमित्यादि । पटोलपत्रादिकं निशापर्युषितं प्रकरणात् ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—पटोलादीत्यादि । एतत् पटोलादिकषायं सर्पिस्त्रिवृत्तं तत्र

चक्रपाणिः—किराततिक्तकादिरपि कषायः । तेनैव विधिनेति मुस्तयोगोक्तकषायविधिना ॥ २८ ॥

चक्रपाणिः—निशापर्युषितमिति शीतकषायम् । अयञ्च शीतकषायविधिः पटोलमित्यादावपि

ग्राह्यः ॥ २९ ॥

पटोलपत्रमुद्गानां रसमामलकस्य च ।
 पाययेत् तु घृतोन्मिश्रं नरं वीसर्पपोडितम् ॥
 यच्च सर्पिर्महातिकं पित्तकुष्ठनिवर्हणम् ।
 निर्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद् वीसर्पशान्तये ॥
 त्रायमाणाघृतं सिद्धं गौलिमके यदुदाहृतम् ।
 विसर्पाणां प्रशान्त्यर्थं दद्यात् तदपि बुद्धिमान् ॥ ३० ॥
 त्रिवृच्चूर्णं समालोड्य सर्पिषा पयसापि वा ।
 घर्म्माम्बुना वा संयोज्य मृद्रीकानां रसेन वा ॥
 विरेकार्थं प्रयोक्तव्यं सिद्धं वीसर्पनाशनम् ।
 त्रायमाणाशृतं वापि पयो दद्याद् विरेचनम् ॥
 त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ।
 प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरशान्तये ॥
 रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।
 स एव गुरुकोष्ठाय त्रिवृच्चूर्णयुतो हितः ॥ ३१ ॥

प्रक्षिप्य प्रदापयेत् । मसूरविदलैर्युक्तं पटोलादिकषायं घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।
 पटोलपत्रेत्यादि । पटोलपत्रमुद्गानां रसं काथं घृतोन्मिश्रम् आमलकस्य
 वा रसं घृतोन्मिश्रं पाययेत् । यच्चेत्यादि स्पष्टम् । त्रायमाणेत्यादि स्पष्टम् ॥ ३० ॥
 गङ्गाधरः—त्रिवृच्चूर्णमित्यादि । त्रिवृच्चूर्णं सर्पिःपयउष्णाम्बुद्राक्षारसान्य-
 तमेन विरेकार्थं प्रयोक्तव्यमिति । त्रायमाणेत्यादि । त्रायमाणाकल्काष्टमांशं
 चतुर्गुणजले शृतं पयो दद्यात् । त्रिफलेत्यादि । त्रिवृतया सह सर्पि-
 त्रिफलारससंयुक्तं प्रयोक्तव्यम् । रसमित्यादि । स एवामलकानां रस
 एव ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—मसूरविदलैरिति मसूराणां विदलैः । न चात्र विदला इयामा, तस्याः स्त्रीलिङ्गत्वात् ॥ ३०

चक्रपाणिः—त्रिफलारसादिभिः समं घृतं देयम् । गुरुकोष्ठाय इति क्रूरकोष्ठाय । दोषपूर्ण-

कोष्ठं गुरुकोष्ठमाहुः ॥ ३१ ॥

दोषे कोष्ठगतै भूय एतत् कुर्याद् भिषग्जितम् ।

शाखादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ॥

भिषग् वातान्वितं रक्तं विषाणेनाभिनिर्हरेत् ।

पित्तान्वितं जलौकाभिरलावूभिः कफान्वितम् ॥

यथासन्नं विकारस्य व्यधयेदाशु वा सिराम् ।

त्वङ्मांसस्नायुसंक्लेदो रक्तक्लेदाद्धि जायते ॥

एवं निर्हृतदोषाणां दोषे त्वङ्मांससंश्रितै ।

आदितो वाल्पदोषाणां क्रिया बाह्या प्रचक्ष्यते ॥ ३२ ॥

उडुम्बरत्वङ्मधुकं पद्मकिञ्चल्कमुत्पलम् ।

नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च प्रदेहः सघृतो हितः ॥

गङ्गाधरः—दोष इत्यादि । एतदामलकानां रसस्त्रिष्टूर्णयुतो भूयो बहुपरि-
माणं भेषजं कोष्ठगते दोषे कुर्यात् । शाखादुष्टे हस्तपादे दुष्टे रुधिरं रक्तम्
आदौ हरेत् । तत्र वातान्वितं रक्तं विषाणेन शृङ्गेण, पित्तान्वितं रक्तं जलौकोभिः,
कफान्वितं रक्तमलावूभिरादितो हरेत् । यथासन्नमित्यादि । व्याधेर्विसर्पस्य
यथासन्नमासन्नदेशमनतिक्रम्य सिरां वा व्यधयेत् । व्यधने हेतुमाह—त्वङ्-
मांसेत्यादि । हि यस्मात् यदि रक्तं न निर्हरेत् तदा तद्रक्तक्लेदात् त्वङ्मांसादि-
संक्लेदो जायते । एवमित्यादि । एवमनेन प्रकारेण । अल्पदोषाणामादौ
बाह्यक्रिया तूच्यते ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—दोषे कोष्ठगते भूय इत्यत्र भूयःशब्दः शाखाश्रयदोषं वाच्यः । दुष्टरक्ते
चिकित्सामाह—शाखादुष्ट इत्यादि । शाखायां दोषे रक्ते च दुष्टे । दोषविशेषेण रक्ताव-
सेकोपायमाह—वातान्वितमित्यादि । रक्तावसेकविशेषविधानं चेह पराधिकारत्वान्नोक्तम् । तच्च
सुश्रुते ज्ञेयम् । यथासन्नमिति या विकारप्रत्यासन्ना तां संव्यधयेत् । सिराव्यधश्च सर्व्वसाधारणः ।
रक्तानपहरणे दोषमाह—त्वङ्मांसेत्यादि । त्वङ्मांसेत्यादौ आदित इति विरेचनशोणित-
मोक्षणार्थम् । क्रिया बाह्या इति लेपसेकादिका आह ॥ ३२ ॥

न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ।
 विसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृतप्लुतः ॥
 कालेयं मधुकं हेम वन्यं चन्दनपद्मकौ ।
 पत्रं * मृणालं फलिनी प्रदेहः स्याद्घृतप्लुतः ॥
 शालूकश्च † मृणालश्च शङ्खं चन्दनमुत्पलम् ।
 वेतसस्य च मूलानि प्रदेहः स्याद्घृतप्लुतः ॥
 शारिवा पद्मकिञ्जल्कमुशीरं नीलमुत्पलम् ।
 मञ्जिष्ठा चन्दनं लोध्रमभया च प्रलेपनम् ॥
 नलदश्च हरेणुश्च लोध्रं मधुकमुत्पलम् ।
 दूर्वा सज्जरसश्चैव सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ॥
 यावकाः सक्तवश्चोक्ताः सर्पिषा सह योजिताः ।
 प्रदेहा मधुकं वीरा सघृता यवसक्तवः ॥
 बलामुत्पलशालूकं वीरामगुरुचन्दनम् ।
 दद्यादालेपनं वैद्यो मृणालानि विसानि च ॥

गङ्गाधरः—उडुम्बरेत्यादि । उडुम्बरो यज्ञडुम्बरः । न्यग्रोधपादा इत्यादि ।
 तरुणा न्यग्रोधस्य पादा मूलानि कदलीगर्भः कदल्या वृक्षस्य मध्यस्थः । विस-
 ग्रन्थिमृणालग्रन्थिः । कालेयमित्यादि । कालेयं कालीयकाष्ठं हेम नाग-
 केशरपुष्पं वन्यं कैवर्त्तमुस्तकम् मृणालमुशीरम् । शालूकञ्चेत्यादि । शालूकं
 पद्मादीनां कन्दः मृणालमुशीरं शङ्खं शङ्खग्रन्थिः । वेतसस्य च मूलानीति ।
 शारिवेत्यादि स्पष्टम् । नलदमित्यादि । नलदमुशीरम् । यावका इत्यादि ।
 यावका यवानां सक्तवश्च सर्पिषा सह योजिताः प्रदेहा उक्ताः । मधुकं वीरा
 शालपर्णी यवसक्तवश्च सघृताः प्रदेहा उक्ताः । बलामित्यादि । उत्पल-

चक्रपाणिः—न्यग्रोधपादा इति न्यग्रोधप्ररोहाः । कदलीगर्भा गर्भस्था कदली । कालेयं
 कालेयकाष्ठमित्यर्थः । हेम इति नागकेशरचूर्णम् । वन्यं कैवर्त्तमुस्तकम् । शाद्वलं दूर्वा ।

यवचूर्ण समधकं सघृतञ्च प्रलेपनम् ।

हरेण्वो मसूराश्च समुद्राः श्वेतशालयः ॥

पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्व्वे वा सह सर्पिषा ।

पद्मिनीकर्दमः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव च ॥

शङ्खः प्रबालाः शुक्तिर्वा गैरिको वा घृतप्लुतः ।

पृथगेते प्रदेहाश्च हिता ज्ञेया विसर्पिणाम् ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं बला शालूकमुत्पलम् ।

न्यग्रोधपत्रं दुग्धीका सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ॥

विसानि च मृणालानि सघृताश्च कशेरुकाः ।

शतावरीविदार्य्योश्च कन्दौ धौतघृतं तथा ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्च तथ-वेतसप्लवजाम्बवः ।

त्वक्कल्कैर्बहुसर्पिर्भिः शीतैरालेपनं हितम् ॥

शालूकं नीलोत्पलस्य कन्दः । वीरां शालपर्णीम् । चन्दनान्त एको योगः । मृणालानि विसानि चेति द्वितीयः । पद्मपुष्पवृन्तं मृणालं क्षुद्रमृणालं कन्द-प्रसूतमात्रं विसम् । यवचूर्णमित्यादि । घृतान्त एको योगः । हरेण्वो वर्त्तल-कलायाः श्वेतशालयो धवलवर्णशालिधान्यम् । पृथक् पृथक् सह सर्पिषा प्रदेहाः सर्व्वे वा मिलिताः सह सर्पिषा प्रदेहाः स्युः । पद्मिनीत्यादि । पद्मिनीकर्दमः पद्मश्रेणितलस्थकर्दमः शीत एव, पिष्टं पेपितं मौक्तिकम्, शङ्खादिश्च पिष्ट एव घृतप्लुतः प्रत्येकं प्रदेहः । प्रपौण्डरीकमित्यादि । प्रपौण्डरीकं पौण्डर्य्यम् । विसानीत्यादि । विसादिकन्दान्तं शतधौतघृतयुक्तं प्रलेपनम् । शतावरीत्यादि । धौतघृतं शतधौतघृतमित्यन्त एकयोगः । न्यग्रोधे-त्यादि । न्यग्रोधादीनां त्वक्पिष्टो बहुघृतमिश्रः शीतस्तेनालेपनं हितम् ।

मृणालमुशीरम् । वीरा विदारीकन्दः । हरेण्वो वर्त्तलकलायाः । श्वेतशालय अकुलित(?) शुक्रधान्यानि । दुग्धीका स्वनामख्याता । मृणालं पद्मनालिका । वृषपर्णी मूषिकपर्णिका ।

शैवालं नलमूलानि गोजिह्वा वृषकर्णिका ।
 इन्द्राणिशाकं सघृतं * देयं वा दाहशान्तये ॥
 प्रदेहाः सर्व्व एवैतै रक्तपित्तोल्बणे हिताः ॥ ३३ ॥
 कफजे तु † प्रवक्ष्यामि प्रदेहानपरान् हितान् ।
 त्रिफलापद्मकोशोरं समङ्गा करवीरकम् ।
 नलमूलान्यनन्ता च प्रदेहमुपकल्पयेत् ॥
 खदिरं सप्तपर्णञ्च मुस्तमारग्वधं धवम् ।
 कुरुण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं हितम् ॥
 आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकस्य च ।
 इन्द्राणिशाकं काकाह्वां शिरीषकुसुमानि च ॥
 शैवालं नलमूलानि वीरां गन्धप्रियङ्गुकाम् ।
 त्रिफलां मधुकं वीरां शिरीषकुसुमानि च ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शैवालमित्यादि । वृषकर्णिका सुदशेना । इन्द्राणिशाकं सिन्धुवारपत्रम् ।
 उदुम्बरत्नगादीनामेतदन्तानामेते सर्व्वे प्रदेहा रक्तपित्तोल्बणे विसर्पे
 हिताः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—कफजे तु विसर्पे प्रदेहान् प्रवक्ष्यामि । त्रिफलेत्यादि । समङ्गा
 मञ्जिष्ठा । त्रिफलादिभिः सर्व्वैः प्रदेहमुपकल्पयेत् । खदिरमित्यादि ।
 कुरुण्टको नीलझिण्टी । आरग्वधेत्यादि । श्लेष्मातकः शेलुवृक्षः । इन्द्राणि-
 शाकं सिन्धुवारपत्रम् । काकाह्वा काकमाची । शिरीषकुसुमानि द्विरुत्था
 स्वल्पवृहच्छिरीषकुसुमानि । दावर्वालक् चाभया चेति द्वन्द्वकवद्भावे नपुंसकम् ।

इन्द्राणिर्निगुण्डी । बलाघृतमिति लेदः । म्लक्षः अल्पदीर्घपतः । प्रदेहा इत्यनेन पूर्व्वोक्त-
 प्रदेहानां भिन्नविषयाणां कफेऽनधिकारात् अपरान् प्रदेहानाह—सकफे त्वित्यादि । अनन्ता
 उत्पलसारिवा । कुरुण्टको म्लानकः । श्लेष्मातको बहुवारक इति प्रसिद्धः । इन्द्राणिशाकं
 केचित् मत्स्याक्षक इति आहुः । निगुण्डीति परे । काकाह्वा गोष्ठोदुम्बरिका गन्धप्रियङ्गुकौ इति

* शिरीषत्वग्बलाघृतमिति चक्रधृतः पाठः ।

† सकफे तु इति चक्रसम्मतः पाठः ।

प्रपौण्डरोकं ह्रीबेरं दार्वीत्वगभयं बलाम् ।
 पृथगालेपनं दद्याद् द्वन्द्वशः सर्वशोऽपि वा ॥
 प्रदेहाः सर्व एवैते देयाः स्वल्पघृतप्लुताः ।
 वातपित्तोल्बणे ये तु प्रदेहास्तै घृताधिकाः ॥ ३४ ॥
 घृतेन शतधौतेन प्रदिह्यात् केवलेन वा ।
 घृतमण्डेन शीतेन पयसा मधुकाम्बुना ॥
 पञ्चवल्ककषायेण सेचयेच्छीतलेन वा ।
 वातासृक्पित्तबहुलं वीसर्पं बहुशः पृथक् ॥
 सेचना ये प्रदेहास्तै त एव घृतसाधनाः ।
 तच्चूर्णयोगा वीसर्प-व्रणानामवचूर्णनाः ॥
 दूर्वास्वरससंसिद्धं घृतं स्याद्ब्रणारोपणम् ।
 दार्वीत्वङ्मधुकं लोघ्रं केशरश्चावचूर्णतम् ॥

एषां पृथक् पृथगेकश आलेपनं द्वन्द्वशो वैषामन्यतमयोर्द्वयोरालेपनं सर्वशोऽपि
 बालेपनं दद्यात् । यथा देयं तदाह—प्रदेहा इत्यादि । त्रिफलादय एतदन्ताः
 सर्व एव प्रदेहाः कफे स्वल्पघृतप्लुता देयाः । ये प्रदेहा वातपित्तोल्बणे
 विहितास्ते घृताधिका देयाः ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—घृतेनेत्यादि । वातरक्तपित्तोल्बणविसर्पं शतधौतघृतेन केवलेन
 प्रदिह्यात् । घृतमण्डशीतपयःप्रभृतिभिः सेचयेत् पृथगेतानि चत्वारि सेच-
 नानि । सेचना इत्यादि । ये ये सेचना योगास्ते प्रदेहास्त एव घृतसाधनाः ।
 तैर्घृतानि साध्यानि । तच्चूर्णयोगास्तेषां चूर्णयोगा विसर्पव्रणानामवचूर्णना
 भवन्ति । दूर्वेत्यादि । दूर्वास्वरसे चतुर्गुणे कल्कहीनं पचेद् घृतम् । दार्वी-

व्यस्तसमस्तयोगः । सर्व्वेवेत्यत्र एते इति कफविहिताः प्रदेहाः । वातपित्तोल्बण इत्यत्र
 यद्यपि साक्षात् प्रदेहा न विहिताः तथापि इहैवात्र रक्तपित्तोल्बणे विहितास्तत्रैव द्रव्यगुणतो
 वातहरद्रव्यकृताधिकाः अधिकसर्पिर्गुताः वाते कर्त्तव्या इति ज्ञेयम् ॥ ३३ । ३४ ॥

चक्रपाणिः—घृतमण्डो घृतसन्तानिकः । पञ्चवल्कं तन्त्वान्तरे उक्तम्—‘न्यग्रोघोदुम्बराश्वत्थ-प्लक्ष-
 वेतसवल्कलैः । सर्वैरेकलसंयुक्तैः पञ्चवल्कलमुच्यते’ । प्रदेहार्थद्रव्याण्येव परिषचने घृतसाधने

पटोलं पिचुमर्दश्च त्रिफलामधुकोत्पलम् ।

एतत् प्रक्षालनं सर्पिर्त्राणे चूर्णं प्रलेपनम् ॥ ३५ ॥

प्रदेहाः सर्व एवैतै कर्त्तव्याः संप्रधावनाः ।*

क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः सर्वमुद्धृत्य लेपनम् ॥

अधावनोद्धृतै पूर्वे प्रदेहा बहुशोऽघनाः ।

देयाः प्रदेहाः कफजे पर्याधानोद्धृतै घनाः ॥ † ३६ ॥

त्यादि । दाव्यादिचूर्णमवचूणितं व्रणरोपणम् । पटोलमित्यादि । पटोलपत्रा-
दीनां मिलितानां काथेन प्रक्षालनम् । काथकल्काभ्यां पक्वं सर्पिः । चूर्णश्चाव-
चर्णितम् । पिष्ट्वा च तैः प्रलेपनमिति । व्रणरोपणम् ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—प्रदेहा इत्यादि । यस्मिन् विसर्पे यि प्रदेहास्ते सर्व एव
काथयित्वा संप्रधावनाः कर्त्तव्यास्ते संप्रधावनाः सर्व प्रलेपनमुद्धृत्य क्षणे
क्षणे प्रयोक्तव्याः । पूर्वं प्रलेपने अधावनोद्धृते धावनेनानुद्धृते बहुशोऽघनाः
प्रदेहास्तनुद्रवप्रदेहा देयाः । कफजे विसर्पे पर्याधानस्य चतसृषु दिक्षु
लिप्तस्य लग्नस्योद्धृते घनाः प्रदेहा देया इति क्रमः ॥ ३६ ॥

उवचूर्णेनेऽपि विदध्यात् । दार्वीत्यादि एतैर्द्रव्यादिभिः प्रक्षालनकाथः कर्त्तव्यः । तथा घृतञ्च
अनेनैव तथा चूर्णञ्च प्रलेपनं कर्त्तव्यम् ॥ ३५ ॥

चक्रपाणिः—संप्रसादना इति सर्वर्णकराः सर्वर्णत्वे साध्ये कर्त्तव्या इत्यर्थः । किंवा संप्रसादना
इति रक्तपित्तप्रसादनाः । तेनायमर्थः । एते रक्तपित्ते प्रदेहाः कर्त्तव्याः य एते कर्त्तव्याः
प्रदेहाः उक्तास्ते क्षणे क्षणे पूर्वं लेपनमुद्धृत्य प्रयोक्तव्याः । न चिरेण नापि पूर्वप्रलेपनोपरि
इत्यर्थः । पूर्वं च लेपनमुद्धृत्य कर्त्तव्याः तथा बहुशोऽघनाः प्रतनुका इत्यर्थः । कफप्रदेहानां
विशेषमाह—देया इत्यादि । पर्याधानोद्धृत इति शुष्कोद्धृते ॥ ३६ ॥

* संप्रसादना इति चक्रसम्मतः पाठः ।

† इतः परं केषुचित् पुस्तकेष्वधिकः पाठो दृश्यते—

‘त्रिभागाद्बुधमात्रः स्यात् प्रलेपः कल्कपेषितः । नाति स्निग्धो न रुध्रश्च न पिण्डो न द्रवः समः ॥
न च पर्युषितं लेपं कदाचिदवचारयेत् । न च तेनैव लेपेन पुनर्जातु प्रलेपयेत् ॥
क्षेदवीसर्पशूलानि सोष्णभावात् प्रवर्त्तयेत् । लेपो हुत्परि पट्टस्य कृतः स्वेदयति व्रणम् ॥
स्वेदजाः पिडुकास्तस्य कण्डूवैवोपजायते । उपर्युपरि लेपस्य लेपो यद्यवचार्यते ॥
तानेव दोषान् जनयेत् पट्टयोपरिरान् कृतः । अति स्निग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्यते ॥
त्वचि न श्लिष्यते सम्यङ् न दोषं शमयत्यपि । तन्वाल्लिप्तं न कुर्वीत संशुष्को ह्यापुटायते ॥
न चौषधिरसो व्याधिं प्राप्नोत्यपि च शुष्यति । तन्वाल्लिप्तेन ये दोषास्तानेव जनयेद् भृशम् ॥
संशुष्कः पीडयेद् व्याधिं निस्नेहो ह्यवचारितः ॥ इति

अन्नपानानि वक्ष्यामि विसर्पाणां निवृत्तये ।

लङ्घितैभ्यो हितो मन्थो रूक्षः सक्षौद्रशर्करः ॥

मधुरः किञ्चिदम्लो वा दाडिमामलकान्वितः ।

सपरुषकमृद्वीकः सखज्जूरः शृताम्बुना ॥

तर्पणैर्यवशालीनां सस्नेहा चावलेहिका ।

जीर्णे पुराणशालीनां यूषैर्भुञ्जीत भोजनम् ॥

मुद्गान् मसूरांश्चणकान् यूषार्थमुपकल्पयेत् ।

अनम्लान् दाडिमाम्लान् वा पटोलामलकैः सह ॥

जाङ्गलानाञ्च मांसानां रसांस्तस्योपकल्पयेत् ।

रूक्षान् परुषकद्राक्षा-दाडिमामलकान्वितान् ॥

रक्ताः श्वेता महाह्वाश्च शालयः षष्टिकैः सह ।

भोजनार्थे प्रशस्यन्ते पुराणाः सुपरिप्लुताः ॥

गङ्गाधरः—अथान्नादीन्याह । अन्नेत्यादि । मन्थो द्रवेणालोडिताः सक्तवः । रूक्षो घृतादिस्नेहरहितो रूक्षद्रव्यकृतसक्तवोऽपि । मधुरो मधुरद्रव्यकृतमन्थो वा दाडिमादिभिरन्वितः किञ्चिदम्लो वा मन्थो लङ्घितैभ्यो हितः । सपरुषकेत्यादि । परुषकद्राक्षाखज्जू रैः पिष्टैरेतैः सहितो मन्थः शृताम्बुनाऽर्द्धशिष्टजलेनालोडितः सक्तुर्लङ्घितैभ्यो हितः । तर्पणैरित्यादि । यवानां शालीनाञ्च तर्पणैर्द्रवद्रव्येणालोडितसक्तुभिरवलेहिका सस्नेहा च लङ्घितैभ्यो हितेति लिङ्गविपर्ययेण योजना । तस्मिन् मन्थावलेहे जीर्णे पुराणशालीनां भोजनमन्नं यूषैर्भुञ्जीत । यूषार्थमाह—मुद्गानित्यादि । मुद्गादीननम्लान् दाडिमाम्लान् वा पटोलफलामलकैः सह वा यूषार्थमुपकल्पयेत् । जाङ्गलानामित्यादि । परुषाद्यन्वितान् रूक्षान् घृतादिस्नेहवर्जितान् जाङ्गलमांसरसान् तस्य भोजने चोपकल्पयेत् । भोजनार्थं शालीनाह—रक्ता इत्यादि । रक्ताः शालयः श्वेताः शालयो महाह्वा महाशालयः पुराणाः संवत्सरातीताः । सुपरिप्लुताः चक्रपाणिः—अन्नपानमाह—जीर्णे इति । अवलेहिकारूपेऽन्ने जीर्णे । जाङ्गलानामित्यादौ रूक्षानित्यनेन स्नेहविरहेण रूक्षमांसकृतत्वेन रूक्षत्वं ज्ञेयम् । रक्ताः श्वेता महाह्वा इति रक्तशालयः श्वेतशालयो महाशालयः । श्वेतशालिर्मागधे पुण्डरीकशालिरिति ख्यातः ।

यवगोधूमशालीनां सात्म्यमेव प्रदापयेत् ।

येषां नात्युचितः शालिर्नरा ये च कफाधिकाः ॥ ३७ ॥

विदाहीन्यन्नपानानि विरुद्धं स्वपनं दिवा ।

क्रोधव्यायामसूर्याग्नि-प्रवातांश्च * विवर्जयेत् ॥ ३८ ॥

कुर्याच्चिकित्सितादस्माच्छीतप्रायाणि पैत्तिके ।

रूक्षप्रायाणि कफजे स्नेहिकान्यनिलात्मके ॥

वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पिणे हितम् ।

कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसंज्ञके ॥ ३९ ॥

रक्तपित्तोल्बणं ज्ञात्वा ग्रन्थिवीसर्पमादितः ।

विरुक्षणैर्लङ्घनैश्च प्रदेहैः पाञ्चबलकलैः ।

सिरामोक्षैर्जलौकाभिर्वमनैः सविरेचनैः ॥

शृतैः कषायतिक्तैश्च कालज्ञः समुपाचरेत् ॥

जलनार्द्राकुताः परिपक्वाः । यवेत्यादि । यवादीनां मध्ये यद् यस्य सात्म्यमभ्यस्तं तत् तेषां प्रदापयेत् । येषां शालिर्नात्युचितो नात्यभ्यस्तः, ये च नराः कफाधिकास्तेषां सात्म्यं प्रदापयेत् ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—वज्ज्यान्याह विदाहीनीत्यादि । विरुद्धं संयोगविरुद्धम् ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—कुर्यादित्यादि । दोषभेदेन चिकित्सामाह—अस्मादन्नपाना-त्मकाच्चिकित्सिताच्छीतप्रायाणि लघ्नपानानि पैत्तिके विसर्पे कुर्यात् । रूक्ष-प्रायाण्यन्नपानानि कफजे कुर्यात् । अनिलात्मके स्नेहिकान्यन्नपानानि कुर्यात् । अग्निविसर्पिणे वातपित्तप्रशमनं स्नेहिकशीतप्रायं चिकित्सितं हितम् । कफपित्तप्रशमनं शीतरूक्षप्रायं कर्दमविसर्पे हितम् ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—रक्तपित्तेत्यादि । ग्रन्थिविसर्पं रक्तपित्तोल्बणं ज्ञात्वादितः प्रथमतः विरूक्षणादिभिरुपाचरेत् । पाञ्चबलकलैः प्रदेहैरिति योजना ।

यवगोधूमेत्यादि शालिर्महाशालिः, यवगोधूमशालीनां यत् सात्म्यं तदेव प्रयोजयेत् । येषाञ्च शालिर्नात्युचितः नाभ्यस्तः तेषां यवगोधूमावेव ज्ञेयौ । तयोः कफाविरुद्धत्वात् विसर्पहितत्वाच्च । उक्तं हि—‘सर्वं’ मधुरं कफकरम् अन्यत्त पुराणयवशालिगोधूमात्’ इति ॥ ३७ ॥

ऊर्ध्वश्चाधश्च शुद्धाय रक्ते चाप्यवसेचितै ।
 वातश्लेष्महरं कर्म ग्रन्थिवीसर्पिणो हितम् ॥ ४० ॥
 उत्कारिकाभिरुष्णाभिरुपनाहः प्रशस्यते ।
 स्निग्धाभिर्वेशवारैर्वा ग्रन्थिवीसर्पशूलिनाम् ॥
 दशमूलोपसिद्धेन तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
 कुष्ठतैलेन चोष्णेन पक्वक्षारयुतेन* वा ॥
 गोमूत्रः पत्रनिर्यूहै रूक्षोष्णैः परिषेचयेत् ॥ ४१ ॥
 सुखोष्णाया प्रदिह्याद् वा पिष्टया चाश्वगन्धया ।
 शुष्कमूलककल्केन नक्तमालस्य चाथवा ।
 विभीतकस्य वा ग्रन्थिं कल्केनोष्णेन लेपयेत् ॥

एवमुक्तवमनविरेचनाभ्यामूर्द्धाधःशुद्धाय रक्ते चाप्यवसेचिते सति पित्तरक्तयोः
 प्रशमने जाते वातश्लेष्मणोः शेषयोर्द्वरणं कर्म ग्रन्थिविसर्पे हितम् ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—उत्कारिकाभिरित्यादि । उत्कारिका यवगोधूमादिचूर्णं जल
 पक्त्वा लेहवद्भावे सति भवति । वेशवारो निरस्थिमांसं स्निग्धं कृत्वा
 पिष्ट्वा गुडघृतकणामरिचचूर्णयुक्तं कुर्यादित्येष वेशवार उच्यते । दशमूल-
 त्यादि । एवं दशमूलकल्कचतुर्गुणजलेनोपसिद्धेन तैलेनोष्णेन ग्रन्थि-
 विसर्पशूले सेचयेत् । तथा पक्वक्षारयुतेन भस्मीभूतः क्षारः परिस्त्राव्यः
 षड्गुणे जले, ततः पक्वः सन क्षारो भवति तेन युक्तेन कुष्ठतैलेन चोष्णेन
 शूलशान्त्यर्थं सेचयेत् । गोमूत्रेत्यादि । तथा गोमूत्रैः परिषेचयेत् । एवं रूक्षोष्णः
 पत्रनिर्यूहैः काथः परिषेचयेत् ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रसङ्गाद् ग्रन्थिचिकित्सामाह—सुखोष्णयेत्यादि । अश्व-
 गन्धयेत्यत्र कृष्णगन्धयेति क्वचित् पाठः । शुष्केत्यादि । शुष्कमूलककल्केनोष्णे-
 नाथवा नक्तमालस्य गोकरञ्जकल्केनोष्णेन । एवं विभीतकस्य कल्केनोष्णेन

चक्रपाणिः—विसर्पवज्ज्यानाह—विदाहीनीत्यादि ॥ ३८—४० ॥

चक्रपाणिः—उत्कारिकेत्यादिना उष्णोपनाहमाह—उष्णो बहलो लेपः । पाक्यक्षारयुतेनेति
 पाकेन सुश्रुताङ्गुक्तविधानेन कृतः क्षारः पाक्यक्षारः, किंवा पाक्यं पूतिकरञ्जं लवणम् ।
 गोमूत्रैरित्यादौ पत्रम् एरण्डादिकं पत्रम् ॥ ४१ ॥

बलां नागबलां पथ्यां भूर्जग्रन्थिं विभीतकम् ।
 वंशपत्राण्यग्निमन्थं दद्याद् ग्रन्थिविलेपनम् ॥
 दन्तीचित्रकमूलत्वक् सुधार्कपयसी गुडः ।
 भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्द्याच्छलामपि ।
 वहिर्मार्गाश्रितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम् ॥ ४२ ॥
 दीर्घकालस्थितग्रन्थिं भिन्द्याद् वा भेषजैरिमैः ॥
 मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सक्षारदाडिमैः ।
 गोधूमान्नैर्यवान्नेश्च ससीधुमधुशर्करैः ॥
 सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।
 त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पलीक्षौद्रसंयुतैः ॥
 देवदारुपटुव्योष-प्रयोगैर्गैरिकस्य च ।
 मुस्तभल्लातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्रन्थिं लेपयेत् । बलामित्यादि । बलादिकं प्रत्येकं ग्रन्थिविषय-
 लेपनं दद्यात् । दन्तीत्यादि । दन्तीमूलत्वक् चित्रकमूलत्वक् स्नुषाकयोः
 पयसी गुडः भल्लातकस्यास्थि कासीसं हिराकस् इति लोके । एषां
 समानानां लेपो बहल उष्णलेपः शिलामपि भिन्द्यात् कफसम्भवं ग्रन्थिं
 वहिर्मार्गाश्रितं यत् भिन्द्यात् तत् पुनः किम् ? ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—दीर्घेत्यादि । इमैर्वक्ष्यमाणः । मूलकानामित्यादि । मूलक-
 कुलत्थयोयूषैः सक्षारदाडिमैरित्येकं भेषजम् । गोधूमान्नैः स्विन्नगोधूम-
 तण्डुलैर्यवान्नेस्तथाविधैः ससीधुमधुशर्करैरिति द्वितीयम् । सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैः
 मातुलुङ्गरसान्वितैरिति तृतीयम् । पिप्पलीक्षौद्रसंयुतैस्त्रिफलायाः प्रयोगैश्चतुर्थम् ।
 देवदारु पटु सन्धवं व्योषञ्चषां प्रयोगैरिति पञ्चमम् । गैरिकस्य प्रयोगैरिति
 षष्ठम् । मुस्तादीनां त्रयाणां प्रयोगैः सप्तमम् । माक्षिकस्य प्रयोगैरिति चाष्टमम् ।

चक्रपाणिः—नक्तमालं करञ्जकः । विभीतकस्य वेत्यत्र कल्केनेति योज्यम् । दन्तीत्यादौ
 लेपो भिन्द्यात् शिलामपि स कफग्रन्थिं नितरां भिन्द्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

चक्रपाणिः—इमैरिति वक्ष्यमाणैः । गिरिजं शिलाजतु । गिरिजप्रयोगश्च रसायनोक्तो ज्ञेयः ।

धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तगुल्मभेदनैः ।
 अयोलवणपाषाण-हेमतप्तप्रपीडनैः ॥ ४३ ॥
 क्रियाभिराभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बली स्थितः ।
 ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥
 अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेम्नाश्च वा हितः ।
 पाकिभिः पाचयित्वा वा पाटयित्वा समुद्धरेत् ॥
 मोक्षयेद् बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्लेशमागतम् ।
 पुनरस्य हृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ॥
 धूमो विरेकः शिरसः स्वेदनं परिमर्दनम् ।
 अप्रशाम्यति दोषे च पाचनं वा प्रशस्यते ॥
 प्रक्लिन्नं दाहपाकाभ्यां भिषक् शोधनरोपणैः ।
 वाह्यैश्चाभ्यन्तरैर्वापि व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ ४४ ॥

प्रलेपविधानेन प्रयोगा एते ज्ञेयाः । पूर्वोक्तधूमैः शिरसो विरेकैस्तथा गुल्म-
 भेदनैरौषधस्तथायः पिण्डतप्तप्रपीडनेन तथा लवणादीनामेकतमतप्तप्रपीडनै-
 रिमैर्भेषजैर्ग्रन्थिं दीर्घकालस्थितं भिन्नादिति योजना ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—क्रियाभिरित्यादि । स्पष्टम् । अथास्येत्यादि । उक्तक्रियाभिर्ग्रन्थे-
 भेदाभावानन्तरं क्षारेण दाहः शरवा हेम्ना वा हितः । पाकिभिर्व्रणशोथोक्तः ।
 पुनर्बहुशोऽस्योत्क्लेशमागतश्च रक्तं मोक्षयेत् । पुनरित्यादि । एवमस्य पुनरपि
 रक्ते हृते वातश्लेष्मजिदौषधं धूमादिकं कार्यं प्रशस्यते । धूम इत्यादि ।
 शिरसो विरेको धूमः । परिमर्दनमुद्धर्तनम् । तथा च दोषेऽप्यप्रशाम्यति सति
 पाचनं व्रणशोथपाचनं वा प्रशस्यते । प्रक्लिन्नमित्यादि । दाहपाकाभ्यां
 युक्तं प्रक्लिन्नं ग्रन्थिं वाह्यैः शोधनरोपणैर्वाभ्यन्तरैर्वा शोधनरोपणव्रणवत्
 समुपाचरेत् ॥ ४४ ॥

मुस्तसक्तवो मुस्तवोष इत्यादिना कुष्ठोक्ताः । भल्लातकसक्तवो रसायनोक्ताः । अयोलवणेत्यादि
 तप्तयःप्रभृतिभिः पीडनैरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

कम्पिल्लकविडङ्गानि त्वचो दाढ्यास्तथैव च ।
 पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं ग्रन्थिघ्नचिकित्सितम् ॥
 द्वित्रणीयोपदिष्टेन कर्मणा वाप्युपाचरेत् ।
 देशकालविभागज्ञो व्रणान् वीसर्पजान् बुधः ॥ ४५ ॥
 य एव विधिरुद्दिष्टो ग्रन्थीनां विनिवृत्तये ।
 स एव गलगण्डानां कफजानां निवृत्तये ॥
 गलगण्डास्तु वातोत्था ये कफानुबला नृणाम् ।
 घृतक्षीरकषायाणामभ्यासान्न भवन्ति ते ॥ ४६ ॥
 यानीह कर्म्मार्थयुक्तानि विसर्पाणां निवृत्तये ।
 एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥
 विसर्पो न ह्यसंस्पृष्टो रक्तपित्तेन लक्ष्यते ।
 तस्मात् साधारणं सर्वमेतदुक्तं चिकित्सितम् ॥

Indira Gandhi National

गङ्गाधरः—कम्पिल्लेत्यादि । कम्पिल्लकविडङ्गदाढ्यास्तथैव च कल्कैश्चतुर्गुण-
 जले तैलं पक्त्वा ग्रन्थिघ्ने दद्यात् । अपरञ्चाह द्वित्रणीयेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—चिकित्सिततुल्यत्वादाह—य एवेत्यादि । ग्रन्थीनां वीसर्पाणाम्
 एष य एव विधिरुद्दिष्टः, स एव विधिः कफजानां गलगण्डानां निवृत्तये कार्य्यः ।
 गलगण्डा इत्यादि । ये कफानुबला वातोत्था गलगण्डास्ते घृतादीनामभ्या-
 सात् न भवन्ति ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—यानीत्यादि । इह विसर्पाणां निवृत्तये यानि कर्म्मार्थयुक्तानि
 तानि सर्वाणि कर्म्मार्थमेकतः एकस्यां दिशि वर्त्तन्ते । एकं रक्तमोक्षणमेकतो
 वर्त्तते । कस्मात् ? विसर्पो न हीत्यादि । हि यस्माद् विसर्पो रक्तपित्तेनासंस्पृष्टो
 न लक्ष्यते सर्व एव विसर्पो रक्तपित्तेन संस्पृष्ट एव लक्ष्यते, तस्मात् साधारणं

चक्रपाणिः—पाकिभिरिति पाचनपिण्डैः । पुनश्चेत्यादिना उक्ता अपि धूमादयः पुनः अपनीत-
 ग्रन्थिविषयतया विधीयन्ते, तेन चेह न पुनरुक्तिः ॥ ४४ । ४५ ॥

चक्रपाणिः—ग्रन्थिघ्नचिकित्सिते यदुक्तं तदेवातिदिशन्नाह—य एवेत्यादिना । गलगण्डानामिति
 बहुवचनानि गलगण्डगण्डमालाऽपचीविवक्षितानि ॥ ४६ ॥

विशेषदोषवैशेष्यान्न च नोक्तः समासतः ।

समासव्यासनिर्देशैरुक्तञ्चैतच्चिकित्सितम् ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

निरुक्ता नामभेदाश्च दोषा दूष्याश्च हेतवः ।

आश्रयो मार्गतश्चैव विसर्पगुरुलाघवम् ॥

लिङ्गान्युपद्रवा ये च यत्नलक्षण उपद्रवः ।

साध्यत्वं न च साध्यत्वं साधनञ्च यथाक्रमम् ॥

इति पिप्रोषवे * सिद्धमग्निवेशाय धीमतै ।

पुनर्वसुरुवाचेदं वीसर्पाणां चिकित्सितम् ॥ ४८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलप्रतिसंस्कृते

चिकित्सितस्थाने विसर्परोगचिकित्सितं नाम

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वातपित्तकफरक्तसाधारणमेतच्चिकित्सितमुक्तं दोषवैशेष्यान्न च विशेष उक्तः ।
न च समासतोऽप्युक्तः । समासव्यासनिर्देशैश्चिकित्सितञ्चैतदुक्तमिति ॥ ४७ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमाह—तत्र श्लोका इति । निरुक्ता इत्यादि । पिप्रोषवे
प्रष्टुमिच्छवे ॥ ४८ ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते । अप्राप्ते तु दृढबल प्रतिसंस्कृत एव च ।

चिकित्सिते विसर्पाणामध्याये त्वेकविंशके । वद्यगङ्गाधरकृते जल्पकल्पतरौ

पुनः । चिकित्सास्थानजल्पे तु षष्ठस्कन्धे विसर्पिणाम् ।

चिकित्सितजल्पो नाम शाखेयमैकविंशकी ॥ २१ ॥

चक्रपाणिः—विसर्प रक्तमोक्षणस्तुतिमाह—यानीत्यादि । रक्तमोक्षणे एव कुतः प्राधान्यमित्याह—
विसर्पो नेत्यादि । साधारणमिति वातकफविसर्पे रक्तपित्तहरं चिकित्सितं युक्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

चक्रपाणिः—निरुक्तमित्यादिसंग्रहः । यल्लक्षण उपद्रव इति यादकलक्षणेनोपद्रवेण न साध्य-
मित्यर्थः । पिप्रक्षवे प्रष्टुमिच्छवे ॥ ४८ ॥

इति महामहोपाध्याय-चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां

चरकतात्पर्यटीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायां विसर्पचिकित्सितं

नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातस्तृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

ज्ञानप्रशमतरोभिः ख्यातोऽत्रिसुतो जगद्धितैऽभिरतः ।

तृष्णानां प्रशमार्थं चिकित्सितं प्राह पञ्चानाम् ॥ २ ॥

क्षोभाद् भयाच्छ्रमादपि शोकात् क्रोधाद् विलङ्घनान्मद्यात् ।

क्षाराम्ललवणकटुकोष्णरूक्षशुष्कान्नसेवाभिः ॥

धातुक्षयगदकर्षणवमनाद्यतियोगसूर्यसन्तापैः ।

पित्तानिलौ प्रवृद्धौ सौम्यं धातुं विशेषयतः * ॥

गङ्गाधरः—उद्दिष्टक्रमादेतदध्यायानन्तरं तृष्णाचिकित्सितमाह—अथात इत्यादि । सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—ज्ञानेत्यादि । अत्रिसुतः कृष्णात्रिपुत्रः पुनर्वसुः । पञ्चानां तृष्णानाम् । अष्टोदरीये प्रागुक्तं पञ्च तृष्णा इति । पञ्च तृष्णा इति वातपित्तामक्षयोपसर्गात्मिका इति । तासां पञ्चानां तृष्णानामिति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—क्षोभादित्यादि । क्षुभसञ्चलने मनःशरीरयोः क्षोभः क्लेशजनक-चालनम् । क्षाराम्लादिशुष्कान्नसेवाभिः । गदकर्षणं रोगान्तरेण कर्षणम् ।

चक्रपाणिः—विसर्पे प्रायेण तृष्णा उपद्रवरूपा भवति इति विसर्पानन्तरं तृष्णाचिकित्सित-मुच्यते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—ज्ञानं विज्ञानम् । प्रशमः शान्तिः । तपश्चान्द्रायणादि । चिकित्सितं चिकित्सा-विधायको ग्रन्थः । निदानाद्यभिधानञ्च चिकित्सार्थमेव निदानादिज्ञानपूर्वकत्वाच्चिकित्सायाः । पञ्चानामिति वचनेन पञ्चानामपि चिकित्साविषयत्वं दर्शयति । न हि कासश्वासवदस्यासाध्यत्वम् । तथा सुश्रुतोकनिरुक्तिः पञ्चस्वपि तृष्णासु भवति । उक्तं हि सुश्रुते—‘तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात् तथाह्यामसमुद्भवा च । स्यात् सप्तमी भक्तनिमित्तजा चे’ति ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—क्षोभादित्यादुक्तनिदानस्य योगात् वातपित्तकर्तृत्वं चोन्नेयम् । पित्तानिला-विति सर्वतृष्णासम्प्राप्तिग्रन्थः । सौम्यान् धातुनिति सोमगुणातिरिक्तान् । प्रदूषयतः इति

* सौम्यान् धातून् प्रदूषयतः इति चक्रसम्मतः पाठः ।

रसवाहिनोश्च धमनीर्जिह्वामूलगलतालुककूम्भः ।

संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलां तौ ॥

पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तावतिबलौ न याति शमम् । *

घोरा व्याधिकृशानां प्रभवत्युपसर्गभूता सा ॥ ३ ।

प्राग्रूपं मुखशोषः स्वलक्षणं सर्व्वदाम्बुकामित्वम् ।

तृष्णानां सर्व्वसां लिङ्गानां लाघवमपायः ॥ ४ ॥

वमनादि वमनविरेचनादि संशोधनम् । सौम्यं धातुं कफरसादिकम् । रसवाहिनीर्धमनीर्जिह्वामूलादींश्च शोषयतः पित्तानिलौ । क्लोम कण्ठोरसोः सन्धिः । एतान् सौम्यधातुरसवाहिधमन्यादीन् संशोष्य तौ पित्तानिलौ नृणां देहेऽतिबलां तृष्णां कुरुतः । तावतिबलौ पित्तानिलौ नृभिः पीतं पीतं जलं हि यस्माच्छोषयतः । एवं जाता च सा तृष्णा न शमं याति । व्याधिकृशानां घोरा भयानिकोपसर्गभूता प्रभवति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—तस्याः प्राग्रूपमाह—प्राग्रूपमित्यादि । मुखशोषः सर्व्वसां तृष्णानां प्राग्रूपं भवति । सर्व्वसां तृष्णानां स्वलक्षणं सर्व्वदाम्बुकामित्वम् । सर्व्वसां तृष्णानां लिङ्गानां स्वस्वलङ्गानां लाघवमपाय इति लाघवपदेन स्वाभाविकतृष्णाव्यवच्छेदः ॥ ४ ॥

षोडशंशेन दूषयतः । (द्वितीयाबहुवचनान्तम् ।) देह इत्यनेन एतासां तृष्णानां शरीरद्वयं दर्शयति । या हि मानसी तृष्णा सा शरीरे इच्छाद्वेषात्मिका दुःखात् प्रवर्त्तते इति । या तु देहाश्रयदोषकारणा सा देहजेति भावः । स्वाभाविकतृष्णा यापि वातपित्ते आरम्भे एव, किं साप्यत्र न गृह्यते ? मैवम्, इह अस्वाभाविकव्याधिप्रकरणे नाधिकार इति कृत्वा स्वाभाविक-तृष्णाकरवातपित्ताभ्यां वक्ष्यमाणतृष्णाकरवातपित्तानां विशेषमाह—पीतं पीतमित्यादि । प्रकृत-तृष्णारम्भकौ पित्तवातौ पीतं पीतं जलं शोषयतः । अतो जलशोषणत्वात् शमं न याति । स्वाभाविक्यां जलं पीत्वा शान्तिमधिगच्छतीति भावः । उपद्रवरूपतृष्णोत्पादमाह—घोरेत्यादि । उपसर्गभूतेति उपद्रवरूपा ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—तृष्णाप्राग्रूपमाह—प्राग्रूपमित्यादि । प्राग्रूपकथने एव मध्ये तृष्णानामव्यभिचारिलक्षणमाह—स्वलक्षणमिति । अव्यभिचारिलक्षणं यथा ज्वरस्य सन्तापः । पुनः प्रकृतं प्राग्रूपमाह । लिङ्गानां लाघवमिति वक्ष्यमाणवातादिजतृष्णालिङ्गानां अल्पत्वम् । पूर्वरूपा-वस्थायां वक्ष्यमाणलक्षणानि कानिचिच्च न भवन्त्येव । उक्तञ्च—‘अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूप-मिति स्मृतम्’ इति । किंवा यदेतत् प्राग्रूपं मुखशोषः सर्व्वदाम्बुकामित्वम्, एतच्च स्वलक्षणं

मुखशोषस्वरभेदभ्रमसन्तापप्रलापसंस्तम्भान् ।

ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वाकर्कशतां चित्तनाशश्च ॥

जिह्वानिर्गममरुचिं वाधिर्यं मर्मदूयनं सादम् ।

तृष्णोद्भूता कुरुते पञ्चविधा लिङ्गतः शृणु ताः ॥ ५ ॥

अब्धातं देहस्य कुपितः पवनो यदा विशोषयति ।

तस्मिन् शुष्के शुष्यत्यबलस्तृष्यत्यथ विशुष्यन् ॥

निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कविरसमुखता च ।

स्रोतोऽवरोध इति च स्याल्लिङ्गं वाततृष्णायाः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तृष्णायाः प्राबल्ये सामान्यलक्षणमाह—मुखशोषेत्यादि । उद्भूता प्रबला तृष्णा मुखशोषादीन् ताल्वादिकर्कशतां चित्तनाशश्च जिह्वानिर्गमं बहिर्निःसरणं मर्मदूयनं वक्षस उपतापं कुरुते पञ्चविधास्ताः प्रागभिहिताः वातपित्तामक्षयोपसर्गात्मिकास्तृष्णाः शृणु । ननु अन्यत्र सप्त तृष्णा अभिहिताः, तद्यथा । तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात् तथा ह्यामसमुद्भवा च । भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशश्चेति । कथमिह पञ्च तृष्णा इति ? उच्यते । वक्ष्यते ह्यत्र प्रतितृष्णं कारणं ततो नाधिकास्ति तृष्णा ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—वाततृष्णालक्षणमाह—अब्धातुमित्यादि । कुपितः पवनो यदा देहस्याब्धातुं विशोषयति तदा तस्मिन्अब्धातौ शुष्के सति अबलः पुमान् शुष्यति चाथ विशुष्यन् तृष्यति । तस्य निद्रानाशादीनि च स्युः । स्रोतोऽन्न-जलवहं तस्यावरोधः इति च वाततृष्णाया लिङ्गम् ॥ ६ ॥

तृष्णानां, तथा पूर्वरूपञ्च भवतः । ये तु प्राग्रूपं मुखशोषः सर्व्वदाम्बुकामित्वमिति पठन्ति, तेषां मते तृष्णायाः स्वलक्षणं लोक्तं स्यात् । उक्तञ्च—‘स्वलक्षणन्तु तृष्णानां सर्व्वदाम्बु-पिपासिते’ति । किंवा मुखशोषे एव सर्व्वदाम्बुकामित्वं लिङ्गानाञ्च लाघवं रोगरूपाया-स्तृष्णाया आगमनमित्यर्थः । तृष्णानां व्युपरमो वक्ष्यमाणलिङ्गानामन्यथात्वम् । सर्व्वदोच्छेदो हि तृष्णालक्षणानां न भवत्येव । सहजतृष्णाग्रस्तत्वेन तल्लक्षणानां अल्पमात्रतयावस्थानात् । लिङ्गानां लाघवमाशूपादः । अपायो मरणमिति कृत्वा तृष्णानामसाध्यतालक्षणमिदमुच्यते ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—सर्व्वतृष्णानामुपद्रवानाह—मुखशोष इत्यादि । ये तु मुखशोषादीनि लक्षणा-न्याहुस्तन्मते तृष्णोपद्रवानभिधानं स्यात् । उपद्रवाश्चाध्यायसंग्रहे संगृहीताः तेनातिशयवृद्धाः मुखशोषादय उपद्रवाः । वृद्धास्तु लिङ्गानीति व्यवस्था ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—अब्धातुमित्यादिना पञ्चानां पृथक् सम्प्राप्तिमाह । कुपितः पवनः देहे नाना-रसादिरुपतया स्थितं अब्धातुं विशोषयति, शुष्केऽब्धातौ शुष्यतीति योज्यम् । स्रोतोवरोध इति प्रत्युपघातः ॥ ६ ॥

पित्तं मतमाग्नेयं कुपितं चेत् तापयत्यब्धातुम् ।

सन्तप्तः संजनयेत् * तृष्णां दाहोल्बणां नृणाम् ॥

तिक्तास्यत्वं शिरसो दाहः शीताभिनन्दता मूर्च्छा ।

पाताक्षिमूत्रवर्चस्त्वमाकृतिः पित्ततृष्णायाः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—पित्ततृष्णालक्षणमाह—पित्तमित्यादि । आग्नेयमग्निस्तेजोनाम-
भूतं तद्वहुलपाञ्चभौतिकं मतम्, तच्चेत् कुपितमब्धातुं तापयति, स सन्तप्तो
ऽब्धातुनृणां दाहोल्बणां तृष्णां संजनयेत् । तेषां नृणां तिक्तास्यत्वादीनि
च स्युः । पित्ततृष्णाया आकृतिरिति । इह अब्धातुं चेत् कुपितं पित्तं तापयतीति
यदुक्तं तेन कुपितपित्तसन्तप्तः कफोऽप्यब्धातुस्तृष्णां संजनयेदिति ख्यापितम् ।
तस्याः सम्प्राप्तिरियमुक्तान्यत्र । वाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलाशेन
भवेत् तथा च । निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णादितः शुष्यति चातिमात्रमिति ॥
न ततोऽधिकसङ्ख्यास्तृष्णायाः । एतदभिप्रायेणैव हारीतेनाप्युक्तम्—स्वादम्ल-
लवणाजीर्णैः क्रद्धः श्लेष्मा सहोष्णः । प्रपद्याम्बुवहं स्रोतस्तृष्णां संजनयेत्
नृणाम् । शिरसो गौरवं तन्द्रा माधुर्यं वदनस्य च । भक्तद्वेषः प्रसेकश्च
निद्राधिक्यं तथैव च । एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात् तृष्णां कफसमुद्भवमिति ।
दोषतारतम्यन्तु नेह तन्त्रे विशेषेणोक्तम् । पित्तप्रधानत्वेऽब्धातुसन्तापे
दाहोल्बणादितृष्णा भवति । अप्रधानं पित्ततापितेऽब्धातौ खलु कफादौ
हारीतोक्तलक्षणा तृष्णा भवतीति कफजव्यपदेशो हारीतादिना कृतोऽस्मिंस्तु
तन्त्रे पित्तजायामन्तर्भाव इति अभिप्रायभेदान्न विरोधः ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—पित्तमित्यादिना पित्तजामाह—शरीरसंख्याशारीरे एवमुक्तम् यद् द्रव-सर-
मन्द-स्निग्ध-मृदु-पिच्छिलरसरुधिरवसाकफपित्तमूलस्वेदादि तदाग्न्यं रसो रसनञ्चेत्यनेन, तथा
तत्रैव यत् पित्तमित्यनेन द्वयात्मकत्वं पित्तस्य यद्यप्युक्तं तथाप्याग्नेयबाहुल्यात् पित्तमाग्नेयमेवेति
दर्शयन्नाह—पित्तं मतमाग्नेयमिति । द्वयात्मकत्वेऽपि च पित्तस्याग्नेयांशप्राधान्यात्, अन्यत्वापि
सौम्याग्नेयवायव्याधिकारभेदैः पैत्तिकविकाराः आग्नेयत्वेन गृहीता एव । सन्तप्तः स हीति
स अब्धातुः सन्तप्तः । सन्तप्तः समिति पाठपक्षे पित्तमेव जनयेदिति योज्यम् । यदाब्धातुजनयति
तदा पित्तसन्तप्त एव जनयतीति पित्तस्यैव कर्तृत्वम् ॥ ७ ॥

तृष्णा यामप्रभवा साप्याग्नेयो न पित्तजनितत्वात् ।

लिङ्गं तस्याश्चारुचिराध्मानकफप्रसेकौ च ॥ ८ ॥

देहो रसजोऽम्बुभवो रसश्च तस्य क्षयाच्च तृष्येद्धि ।

दीनस्वरः प्रताम्यन् संशुष्कहृदयगलतालुः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—आमजतृष्णामाह—तृष्णेत्यादि । उष्मणोऽल्पबलत्वेन धातु-
माद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते । इति । तस्मादामात्
प्रभवा तु या तृष्णा साप्याग्नेयी योऽन्नरस आग्नेयान्नज एवापाचित आमः स्यात्
तदामजा तृष्णा भवतीत्याग्नेयी न तु पित्तजनितत्वादग्नेयी । तस्या लिङ्गम्
अरुच्यादित्रयमिति । वातजपित्तजाभ्यामतिरिक्तामजा पृथक् पठिता ।
अन्यत्रामतस्त्रिदोषकोपात् त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा तु हृच्छूलनिष्ठीवनसाद-
कर्त्रीति पठ्यते ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—क्षयजतृष्णामाह—दह इत्यादि । मधुरादिषड्रसान्नगतषड्र-
सजो गर्भिण्या रसो नामाद्यधातुस्तद्भवोऽपत्यानां देह एवं रसश्च स्वकृत-
षड्रसान्नाहारजाम्बुभव इत्यतस्तस्य रसस्य क्षयाच्च नरस्तृष्यति । भवति खलु
प्रताम्यन् सन् दीनस्वरश्च दीनश्च संशुष्कहृदयगलतालुश्च । भ्रान्तो दीनस्वर-
इत्यादिकमुपसर्गजाया लक्षणतया व्याचष्टे, तन्न ; क्षयजलक्षणानुरूपाति-
रिक्तमिति । अन्यत्र चोक्तम् । रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा सा तयाभिभूतश्च
निशादिनेषु । पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येदिति ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—तृष्णेत्यादिनाऽऽमजामाह । आमशब्देन च समानलक्षणतया कफजाऽपि
गृह्यते । साप्याग्नेयित्यनेन पूर्वपरिज्ञातं सर्वासां वातपित्तजन्यत्वं समुद्भयति । वातश्च
तृष्णाकरणेनोक्तोऽपि अत्र प्रधानम् । अन्यत्वाप्युक्तम्—‘दर्शनं पक्तिरूपमा च क्षुत् तृष्णा
देहमार्दवम् । प्रभावप्रसादौ मेधा पित्तकर्माविकारज’मिति । आमपित्तजनितत्वादिति आमा-
वरोधवृद्धपित्तजनितत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—देहो रसज इत्यादिना आहाररसात् सर्वधातुत्वमुत्पद्यते । स च रसो देहपोषको-
ऽम्बुभव इति आप्यः, तस्य क्षयादिति रसक्षयात् अम्बुक्षयो भवति, तेन चाम्बुक्षयेण पुरुषः
पानीयप्रार्थनारूपतृष्णायां युक्तो भवतीति दर्शयति । उक्तं हि सुश्रुते—‘दोषधातुमलक्ष्णीयो
बलक्ष्णीयोऽपि मानवः । स्वयोनिवर्द्धनं यत् तदन्नपानं प्रकाङ्क्षतीति । इहापि चोक्तं रससंक्षये
तृष्यति ॥ ९ ॥

भवति खलु योपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ।

ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ॥

सर्वास्त्वितिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ।

घोरोपद्रवयुक्ता तृष्णा मरणाय विज्ञेया ॥

नाग्नेर्विना * हि तर्षः पवनाद् वा तौ हि शोषणे हेतू ।

अब्धातोरतिवृद्धावपां क्षये तृष्यते नरो हि ॥

गङ्गाधरः—पारिशेष्यादुपसर्गात्मिकां तृष्णामाह—भवतीत्यादि । या तृष्णा भवत्युपसर्गा ज्वरादुपसृष्टदेहानां नराणां सा तृष्णा शोषिणी मुखादिशोषकारिणी कष्टा कष्टसाध्या कष्टदा च । ज्वरमोहक्षयकासश्वासादी-
त्यत्रादिशब्देन क्षतमद्यपानात्ययादिजा संगृहीता न त्वतिरिक्ता । कष्टत्वप्रसङ्गा-
दन्यासामपि कष्टत्वमाह—सर्वास्त्वित्यादि । अतिप्रसक्ताः सर्वा एव तृष्णाः
कष्टा भवन्ति । रोगान्तरकृशानाश्च सर्वाः तृष्णाः कष्टा वमिप्रसक्तानाश्च
सर्वाः तृष्णाः कष्टा भवन्ति । परे सर्वासामसाध्यतामाहुः, तन्न ; सर्वा इति
बहुवचनान्तस्य घोरेत्यादिप्रथमैकवचनान्तैरेवव्याभावात् । तस्मात् कष्टा इत्यनेन
वचनविपरिणामेनान्वयः । सर्वास्त्विति तुशब्देन कष्टा इत्यस्यानुकर्षात् ।
असाध्यामाह । घोरेत्यादि । घोरा भयानिका या तृष्णा भवत्युपद्रवयुक्ता
वातादुपसृष्टलिङ्गा सती तदुत्तरकालजातरोगयुक्ता, सा तृष्णा मरणाय
विज्ञेया । इति । नन्वाभ्योऽप्यतिरिक्तास्तृष्णाः दृश्यन्ते ताः कथं नोप-
दिश्यन्त इत्यत आह । नाग्नेरित्यादि । हि यस्मादग्नेस्तेजसो विना पवनाद् वा
विना तर्षो न भवति । कस्मात् ? तावित्यादि । हि यस्मादब्धातोरतिवृद्धौ
शोषणे हेतू तावन्निपवनौ भवतः, तस्मान्नरोऽपां क्षये तृष्यते । तथाहि चाह ।

चक्रपाणिः—भवतीत्यादिनोपसर्गजामाह । ज्वरादुपद्रवरूपा भवति । कष्टेति कष्टसाध्या ।
एवं प्राक्सूचितवातपित्तामांशुक्षयोपसर्गात्मिका पञ्च तृष्णा व्याहृताः । अत्रैव सुश्रुतोक्ता
कफजा सामजायामवरुद्धा, क्षतजा उपसर्गात्मिकायामवरुद्धा । अन्नजाया आमेनैवान्तर्भावनीया ।
इदानीं तृष्णाया असाध्याया लक्षणमाह—सर्वास्त्वित्यादि । घोरोपद्रवयुक्तेति पीडाकरोप-
द्रववती । सम्प्रति तृष्णान्तराणां उक्ततृष्णायामेवान्तर्भावं दर्शयन् उक्तवक्तव्यतृष्णानामपि
वातपित्तक्षयजन्यत्वमाह—नाग्निमित्यादि । कस्मात् पुनः अग्निवातौ विना तर्षो न भवतीत्याह ।
तौ हि अतिवृद्धौ पित्तरूपौ अग्निवातौ अब्धातुशोषणे हेतू । तस्मान्नाग्निवातौ विना तर्षः

गुर्व्वन्नपयःस्नेहैः सम्मूर्च्छद्भिर्विदाहकाले च ।

यस्तृषेद् वृतमार्गे तत्राप्यनिलानलौ हेतू ॥ १० ।

तीक्ष्णोष्णरूक्षभावान्मद्यं पित्तानिलौ प्रकोपयति ।

शोषयतोऽपां धातुं तावेव हि मद्यशीलानाम् ॥

तप्तास्त्रिव सिकतासु हि तोयमाशु शुष्यति क्षिप्तम् ।

तेषां सन्तप्तानां हिमजलपानाद् भवति शर्मम् ॥

शिशिरस्नातस्योष्णो(ष्मा) रुद्धः कोष्ठं प्रपद्य तर्षयति ।

तस्माद् भजेत सहसा नोष्णः स्नाने जलं शीतम् ॥

गुर्व्वन्नेत्यादि । विदाहकाले पाककाले सम्पूच्छद्भिः परस्परं संयोगविभा-
गाभ्यामेकीभावमापद्यमानैर्गुर्व्वन्नपयःस्नेहैर्वृतमार्गे पवनतेजसोर्गतिवत्मावरणे
यः पुमांस्तृष्येत् तत्रापि पवनानिलौ हेतू भवतः । तस्मादन्नजा तृष्णा
नातिरिक्ता ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—या चापरा मद्यजा तृष्णा तामाह—तीक्ष्णेत्यादि । मद्यं
तीक्ष्णादिगुणैः पित्तानिलौ प्रकोपयति, मद्यकुपितौ तावेव पित्तानिलौ मद्य-
शीलानामपां धातुं शोषयतः । तप्तास्त्रिव यथा तप्तासु सिकतासु क्षिप्तं
तोयमाशु शुष्यति । तेषां मद्यसन्तप्तानां नृणां हिमजलपानाच्छर्मं भवति ।
तस्माद् वातपित्तजतृष्णातिरिक्ता न मद्यजा तृष्णा । अपरा च या दृश्यते
तामाह—शिशिरेत्यादि । शिशिरे स्नातस्य चोष्णो देहोष्मा रुद्धः सन्
कोष्ठं जठरं प्रपद्य तर्षयति । तस्मादुष्णः सन्तप्तदेहः पुमान् स्नाने शीतं जलं
सहसा न भजेत । अत्रापि देहोष्मा पित्तविशेष एव, तज्जातेयं तृष्णा नातिरिक्ता ।

इत्युक्तमित्यर्थः । एवमग्निवाताभ्यां कृतेऽपां क्षये स्वरूपादेव नरस्तृष्यति । एवं पित्तवात-
हताब्धातुक्षयजत्वमभिधाय अन्तर्भावनीयतृष्णामाह—गुर्व्वन्नेत्यादि । सम्मूर्च्छद्भिरिति एकतां
गच्छद्भिः । अत्र वातो वृद्धः सम्मूर्च्छने अमुष्य तृष्णाकरः विदाहकाले च तृष्णा तत्र पित्तं
तृष्णाकरम् ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—भयजामपि अन्तर्भावयन्नाह—तीक्ष्णोष्णेत्यादि । सिकतासु हि तोयमिति
प्रशमकथनम् । शर्मेति सुखम् । शीतजामन्तर्भावयन्नाह—शिशिरेत्यादि । शिशिरं शीतम् ।
उष्मा रुद्ध इति शीतस्पर्शं बलेन बहिर्निर्गच्छन् रोमकूपैः उष्मावरुद्धः प्रतीपीकृतः । एतेन
एतस्यापि पित्तजत्वमुक्तम् । न सहसेत्यनेन विश्रमार्थं, शीतजलसेवायां न तथाविधा तृष्णा

लिङ्गं सर्वास्वेतास्वनिलक्षयात् पित्तजं भवत्यथ तु ।

पृथगागमाच्चिकित्सितमतः प्रवक्ष्यामि तृष्णानाम् ॥ ११ ॥

अपसंक्षयाद्धि तृष्णा संशोष्य नरं मारयेदाशु ।

तस्मादैन्द्रं तोयं समधु पिबेद् तद्गुणं वान्यत् ॥

किञ्चित्तुवरानुरसं तनु लघु शीतं सुगन्धि सुरसञ्च ।

अनभिष्यन्दि च यत् तत् क्षितिस्थितमथैन्द्रवज्ज्ञेयम् ॥

शृतशीतं ससितोपलमथवा शरपूर्वपञ्चमूलेन ॥ १२ ॥

आसां लिङ्गमाह—लिङ्गमित्यादि । एतासु गुर्वन्नजादिषु सर्वासु तृष्णासु यदाऽनिलक्षयो भवति, तदा पित्तजं लिङ्गं भवतीति तृष्णानिदानमुक्तम् । अथ तु निदानोपदेशादनन्तरं पृथगागमात् पृथग्वातादिजत्वेन तृष्णानामुपदेशात् तृष्णानां चिकित्सितमतः पृथक् प्रवक्ष्यामि ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अपसंक्षयादित्यादि । तृष्णा हि यस्मादव्यातुसंक्षयात् संशोष्य नरमाशु मारयति, तस्मादैन्द्रं वृष्टिसम्भवं जलं समधु पिबेत् तद्गुणमैन्द्रजलगुणवदन्यद् वा जलं समधु पिबेत् । दिवाऋक्किरैजुष्टं जुष्टमिन्दुकरैर्निशि । वायुनास्फालितं शश्वत् तत्तुल्यं गगनाम्बुनेति । तद्गुणमन्यज्जलमाह—किञ्चिदित्यादि । किञ्चित्कषायानुरसं तनु चाघनं लघु च शीतञ्च सुगन्धि च सुरसञ्चानभिष्यन्दि च यद्भूमिस्थितं जलं तदैन्द्रजलवज्ज्ञेयमिति । शृत-शीतमित्यादि । अर्द्धावशिष्टं जलं शृतं ससितोपलं शर्करामिश्रं पिबेत् । अथवा शरादिपञ्चमूलेन शृतं ससितोपलं पिबेत् ॥ १२ ॥

भवतीति दर्शयति । सम्प्रति भिन्नसंमूर्च्छनादीनां यथोक्तक्रमेण अनिलपित्तजावरोधमभिधाय सर्वासामेवानिलक्षयपित्तजचवम् उपदर्शयन्नाह—लिङ्गं सर्वास्वित्यादि । पृथगागमादिति पृथग्हेतुत्वात् । आगच्छत्यस्मादिति आगमो हेतुः । वातादिहेतुभेदाच्चिकित्सितभेदं वक्ष्यामीत्यर्थः । किंवा पृथक् हि चिकित्सितं वक्ष्यामि । आगमादिति आयुर्वेदागमप्रामाण्यात् । आगमे तृष्णानां भेदेन चिकित्सामिधानात् अहमपि पृथक् चिकित्सां वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—अपां क्षयादित्यादिना चिकित्सामाह । ऐन्द्रमित्यान्तरिक्षम् । तद्गुणं वान्यदिति यदुक्तं तस्माह—किञ्चिदित्यादि । तुवरोऽनुरसतया रस्यते आस्वाद्यते यस्मिन्निति तुवरानुरसम् । आन्तरिक्षं जलं अव्यक्तसर्व्वरसयुक्तम्, अव्यक्तीभावस्तु गन्धरसानां प्रकृतो भवति । ऐन्द्रवदित्यनेन अन्तरिक्षानुकारि । शरेभ्युदभं कुशकाशानां मूलमेव च इत्यसौत्तेन शरपञ्चमूलेन ॥ १२ ॥

लाजानां सक्तूनां समधुसितं मन्थमैन्द्रेण ।
 वाढ्यश्चामयवानां शीतं मधुशर्करायुतं दद्यात् ।
 पेयां वा शालीनां दद्याद् वा कोरदूषाणाम् ॥ १३ ॥
 पयसा शृतैन भोजनमथवा मधुशर्करायुतं योज्यम् ।
 पारावतादिकरसैर्घृतभृष्टैर्वाप्यलवणाम्लैः ॥
 तृणपञ्चमूलमुञ्जातकैः पियालजैश्च जाङ्गलाः सुकृताः ।
 शस्ता रसाः पयो वा तः सिद्धं शर्करामधुमत् ॥
 शतधौतघृतैनाक्तः पयः पिबेच्छीततोयमवगाह्य ।
 मुद्गमसूरचणकजा रसाश्च घृतभर्जिता देयाः ॥ १४ ॥
 मधुरैः सजीवनीयैः शीतैश्च सतिक्तकैः शृतं क्षीरम् ।
 पानाभ्यञ्जनयोगेष्विष्टं मधुशर्करायुतम् ॥

गङ्गाधरः—लाजानां सक्तूनां समधुसितं समधुशर्करं मन्थमैन्द्रजलेन कृतं दद्यात् । आमयवानां वाढ्यं मण्डं शीतं मधुशर्करायुतं दद्यात् । पेयां वेत्यादि । शालीनां पेयां वा कोरदूषाणां वा पेयां दद्यात् ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अथवा पयसा शृतेन पक्वेन दुग्धेन मधुशर्करायुतं भोजनमन्नं योज्यम् । भोजने व्यञ्जनार्थमाह—पारावतेत्यादि । घृतभृष्टैः पारावतादि-मांसरसैर्वाप्यलवणाम्लैर्लवणाम्लवर्जितैर्भाजनं दद्यात् । रसांश्चाह तृणेत्यादि । मुञ्जातक औत्तरापथिकः कन्दः । तृणपञ्चमूलं कुशादिपञ्चमूलं मुञ्जातक-श्चेत्येतैः शृततोयैः पियालफलरसैश्च सिद्धा जाङ्गलाः पारावतादीनां मांसरसाः शस्ताः । अथवा तैस्तृणपञ्चमूलमुञ्जातैः पियालश्च सिद्धं पयः शर्करामधुमत् शस्तम् । शतधौतेत्यादि । तृणानां नरः शतधौतघृतैनाक्तः सन् शीततोयम् अवगाह्य पयः पिबेत् । मुद्गादिरसाश्च घृतभर्जिता देयास्तृणावतैः ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—मधुरैरित्यादि । सजीवनीयैर्मधुरैर्द्रव्यैः शृतं क्षीरं तथा शीतैः सतिक्तकैर्द्रव्यैः शृतं क्षीरं मधुशर्करायुतं तृणावतां पानाभ्यञ्जनयोगेषु

चक्रपाणिः—आमयवानां वाढ्यं ईषदभृष्टयवमण्डः ॥ १३ ॥

चक्रपाणिः—तैरिति तृणपञ्चमूल्यादिभिः । मधुरैरिति मधुररसैः । शीतैरिति शीतवीर्यैः ॥ १४ ॥

तज्जं वा घृतमिष्टं पानाभ्यङ्गेषु नस्यमपि च स्यात् ।

नारीपयः सशर्करमुष्ट्रा अपि नस्यमिदुरसः ॥

क्षीरेक्षुरसगुडोदकसितोपलाक्षौद्रसीधुमाध्वीकैः * ।

वृक्षाम्लैर्मातुलुङ्गैर्गण्डूषास्तालुशोषघ्नाः ॥ १५ ॥

जम्बाम्रातकवदरीवेतसपञ्चपल्लवैश्चाम्लाः ।

हन्मुखशिरःप्रदेहाः संश्रितमूर्च्छाभ्रमतृष्णाघ्नाः ॥

दाडिमदधित्थलोध्रैः सविदारीबीजपूरकैः शिरसः ।

लेपो गौरामलकैर्घृतारनालयुतैश्च हितः ॥

शैवलपङ्काम्बुरुहैः साम्लैः सघृतैश्च शक्तुभिर्लेपाः ॥ १६ ॥

मस्त्वारनालार्द्रवसनकमलमणिहारसंस्पर्शाः ।

शिशिराम्बुचन्दनार्द्रस्तनतटपाणितलगात्रसंस्पर्शाः ॥

इष्टमिति । तज्जं वेत्यादि । तथाविधश्रुतक्षीरजं घृतं तृष्णावतां पानाभ्यङ्गेषु स्यान्नस्यमपि च स्यात् । नारीपय-इत्यादि । सशर्करं नारीपयस्तृष्णावतां नस्यं स्यात् । उष्ट्रा अपि पयः सशर्करं नस्यं स्यात् । इक्षुरसश्च नस्यमिष्टम् । क्षीरेत्यादि । क्षीरादीनामन्यतमेन गण्डूषारतालुशोषघ्नाः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—जम्बाम्रेत्यादि । जम्बूफलादिभिरम्ला हृदादिषु प्रदेहाः संश्रितान् मूर्च्छादीन् घ्नन्ति । दाडिमेत्यादि । दाडिमादिभिः पञ्चभिः शिरसो लेपः संश्रितमूर्च्छादिषु हितः । गौरामलकैरारनालपिष्टैर्घृतयुतैः शिरसो लेपश्च तेषु हितः । गौरा हरिद्रा । शैवलेत्यादि । शैवलादिभिः सक्त्वन्तैः षड्भिः षट् लेपास्तृष्णाघ्ना इति परेणान्वयः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—मस्त्वारनालान्यतरेणार्द्रवसनस्पर्श-कमल-मणिहारसंस्पर्शाश्च तृष्णाघ्नाः । शिशिराम्बुना चन्दनेन वार्द्रानां स्तनतटपाणितलगात्राणां

चक्रपाणिः—तज्जमिति मधुरादिश्रुतक्षीरजम् । मार्द्वीकं मृद्वीकारसः । गण्डूषो मुखदूरको द्रवः ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—पञ्चाम्लं कोलवृक्षाम्लचूकाकासंयुतश्चाम्लवेतसैः । चतुरम्लमिति प्रोक्तं पञ्चाम्लन्तु सदाडिममिति वचनाज्ज्ञेयम् । दधित्थः कपित्थः । गौरामलकैरिति आर्द्रतया गौरदण्डैरामलकैः ॥ १६ ॥

* मार्द्वीकैरिति चक्रसम्मतः पाठः ।

मौक्तिकक्षौमाद्रनिवसनानां वराङ्गनानां प्रियाणाञ्च ।

हिमवदरीवनसरित्सरोऽम्बुजवनोपवनपादपशिशिराणाम् । *

रम्योदकयुक्तानां स्मरणं कथाश्च तृष्णाघ्नाः ॥ १७ ॥

वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णाघ्नाः ।

क्षयकासनुद् घृतं क्षीरमूर्द्धं वाततृष्णाघ्नम् ॥ १८ ॥

स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरं घृतं वातपित्तजे तर्षे ।

पैत्ते द्राक्षाचन्दनखज्जूरेशीरमधुयुतं तोयम् ॥ †

लोहितशालिप्रस्थः सलोध्रमधुकाञ्जनोत्पलः क्षुराणः ।

पक्त्वामलोष्ट्रमधुजलसमायुतो मृन्मये पेयः ॥

संस्पर्शाः तृष्णाघ्नाः । मौक्तिकादीनाञ्च संस्पर्शाः तृष्णाघ्नाः । आर्द्र-
निवसनं निवासस्थानम् । हिमवतां शीतलानां दरीप्रभृतीनां पादपा-
न्तानां शिशिराणां नीहारवारीणाम् एषां रम्योदकयुक्तानाञ्च संस्पर्शाः स्मरणं
कथाश्च तृष्णाघ्नाः ॥ १७ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गङ्गाधरः—सामान्यतस्तृष्णाचिकित्सितमुक्त्वा विशेषत आह—वातघ्ने-
त्यादि । वाततृष्णायां वातघ्नान्नपानं मृदु लघु शीतं न तु कठिनगुरुष्णम् ।
क्षयकासनुद् यद् यद् घृतमुक्तं तत्तत् पीलोद्धं क्षीरं पीतं वाततृष्णाघ्नम् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—स्यादित्यादि । वातपित्तजे वातजे पित्तजे तदुभयजे च तर्षे ।
पैत्ते तर्षे द्राक्षादिशृतं तोयम् । लोहितेत्यादि । रक्तशालीनां प्रस्थः शरावद्वयम् ।
किञ्चिल्लोध्रमधुकनीलोत्पलसहितः क्षणः कुट्टितः मृन्मये पात्रे जलेन पक्त्वा
अर्द्धशृतजलभूतः आमलोष्ट्रं मधु च जलञ्च तत्र प्रक्षिप्य स्थापितः स्वच्छीभूतः

चक्रपाणिः—इन्दुपादाश्चन्द्ररश्मयः ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—वातघ्नेत्यादि । तृष्णानां वैशेषिकचिकित्सितमाह—क्षयकासहरैः शृतं क्षय-
कासनुद् घृतम् । ऊर्द्धं वातः श्वासः ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—वातपित्तजे तर्षे इत्यत्र संसर्गजा तृष्णा असूक्ष्मतापि असूक्ष्मतद्वन्मन्त्रगुल्मन्याये-
नोच्यते । पैत्ते इत्यत्र तर्षे इति शेषः । लोहितशालिप्रस्थ इत्यादौ लोधादीनां मालतानां
चतुःपलं प्रक्षेप्यन्यायात् पादिकं पक्कामलोष्ट्रप्रसादनञ्च दत्त्वा शालितण्डुलप्रस्थं क्षुण्णं स्थाप्यते,

* वनेन्दुपादशिशिराणामिति चक्रः ।

† इतःपरं—लोहितकशालितण्डुलखर्जूरपरुषकोत्पलद्राक्षाः । मधु पक्कलोष्ट्रमेव च जले शृतं
शीतलं पेयमित्यधिकः पाठः कश्चित् ।

वटमातुलुङ्गवेतसपल्लवकुशकाशमूलयष्ट्याह्वः ।
 सिद्धेऽम्भस्याग्निनिभां कृष्णां मृदं कृष्णसिकतां वा ॥
 तप्तानि नवकपालान्यथवा निर्व्वाप्य पाययेताच्छम् ।
 * अल्पा पक्वशर्करामृतवल्लीजलं वा तृषं हन्ति ॥
 क्षीरवतां मधुराणां शीतानां शर्करामधुमिश्राः ।
 शीतकषाया मृदभृष्टसंयुक्ताः क्षयतृष्णाघ्नाः ॥
 व्योषवचाभल्लातकतित्तकषायास्तथामृतृष्णाघ्नाः ।
 यच्चोक्तं कफजायां छर्द्द्यां तथैव कार्यं स्यात् ॥ १६ ॥
 स्तम्भारुच्यविपाकालस्यच्छर्दिषु कफानुगां तृष्णाम् ।
 ज्ञात्वा दधिमधुतर्पणलवणोष्णजलैर्वमनमिष्टम् ॥

शीतः पेय इत्युपदेशः । वटेत्यादि । वटादीनां पल्लवं कुशकाशयोर्मूलं यष्ट्याह्वं जले पक्त्वा र्द्धशिष्टमवतार्य पूते सिद्धेऽम्भसि तप्तमग्निनिभां कृष्णवर्णमृत्तिकाम् अथवा कृष्णवर्णसिकतामग्निनिभामथवा नवघटादीनां कपालानि तप्तानि प्रक्षिप्य निर्व्वाप्य शीतीकृत्याच्छं निर्मूलं जलं पाययेत । अथवा अल्पा क्षद्रा शर्करा कङ्कराख्या पक्वाऽग्निना तप्ता निर्व्वापिता अमृतवल्ली गुड़ची तस्या जलं तथा शृतं जलं तृषं हन्ति । क्षीरवतामित्यादि । क्षीरवतां वटादीनां शीत-कषाया मृदभृष्टसंयुक्ताः भृष्टमृत्संयुक्ताः निर्व्वापिताः शर्करामधुमिश्राः क्षय-तृष्णाघ्नाः । एवं मधुराणां काकोल्यादीनां शीतकषाया भृष्टमृत्संयुक्ता निर्व्वापिताः शर्करामधुमिश्राः । तथा शीतानामामलकादीनां शीतकषाया भृष्टमृत्निर्व्वापिताः शर्करामधुमिश्राः । व्योषेत्यादि । व्योषादीनां कषाया आमृतृष्णाघ्नाः । यच्च भेषजं कफच्छर्द्द्रामुक्तं तदपि तथैव तेन प्रकारेणैवाम-तृष्णायां कार्यं स्यात् ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—स्तम्भेत्यादि । देहस्तम्भादुपसर्गेषु कफानुगां तृष्णां ज्ञात्वा तस्य पानयोग्या मात्रा मधुप्रक्षेपात् मृन्मये पाले पीयत इति वृद्धैरुपादर्शितम् । अल्पपक्व-शर्करमिति पाकनिमित्तमधुरसहितम् । अमृतवल्ली गुड़ची । मृदभृष्टसंयुक्ता इति भृष्टमृदयुता इत्यर्थः ॥ १९ ॥

दाडिममदनफलं वाप्यन्यतमकषायमथ लेहम् ।

पेयमथवा प्रदद्याद् रजनीमधुशर्करायुतम् ॥ २० ॥

क्षयकासेन तुल्या क्षयतृष्णा सा गरीयसी नृणां ।

क्षीणक्षतशोषहितैस्तस्मात् तां भेषजैः शमयेत् ॥ २१ ॥

पानतृड्गार्तः पानं त्वर्द्धोदकमम्ललवणगन्धाढ्यम् ।

शिशिरस्नातः पानं मद्याम्बु गुडाम्बु वा तृषितः ॥

भक्तोपरोधतृषितः स्नेहतृष्णात्तोऽथवा तनुं यवागूम् ।

प्रपिबेद् गुरुणा तृषितो भक्तेन तदुद्धरेद् भक्तम् ॥

मद्याम्बु वाम्बु चोष्णं बलवान् तृषितः समुल्लिखेत् पीत्वा ।

मागधिकाविशदमुखः सशर्करं वा पिबेन्मन्थम् ॥ २२ ॥

दध्यादिभिर्वमनमिष्टम् । दाडिमेत्यादि । दाडिममदनफलं वा वमनम् । अन्यतम-
कषायं वमनौषधानामन्यतमकषायं रजनीमधुशर्करायुतं वा वमनं प्रदद्यात् ।
अथवा वमनकल्पोक्तं लेहं रजन्यादियुक्तं वमनं प्रदद्यात् । अथवा वमनोक्तं पेयं
रजन्यादियुक्तं वमनं प्रदद्यात् । इति स्तम्भादिछर्द्दन्तोपसर्गात्मकतृष्णा-
चिकित्सितमुक्तम् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—अथ क्षयकासोपसर्गतृष्णाचिकित्सामाह—क्षयेत्यादि । क्षय-
कासेन या तृष्णा सा क्षयतृष्णा क्षयकासेन तुल्या, सा नृणां गरीयसी ।
तस्मात् क्षीणानां क्षतानां शोषाणाञ्च हितैर्भेषजैस्तां शमयेत् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—मद्यपानोपसर्गतृष्णाचिकित्सामाह—पानेत्यादि । पानं मद्य-
पानं तस्माज्जाततृष्णार्तः अम्ललवणगन्धाढ्यमर्द्धोदकं पानं मद्यं पिबेदित्य-
ध्याहार्यम् । पानजतृषितः शिशिराम्बुना स्नातः मद्याम्बु मद्यमिश्रमम्बु
गुडाम्बुमिश्रं वा पानं पिबेत् । अन्तोपसर्गतृष्णाचिकित्सामाह—भक्त्यादि ।
क्षुधायामभोजनजतृषितः स्नेहपानतृषितो वा तनुमघनां यवागू मण्डं
प्रपिबेत् । गुरुणा भक्तेन तृषितः तदुद्धरेत् भक्तमुल्लिखेद् वमेत् । तदुद्धरणाथम्

चक्रपाणिः—अन्यतमकषायमिति आमलकादिकषायम् ॥ २० । २१ ॥

चक्रपाणिः—पानतृषार्त इति अतिशयपानजतृषीदितः । भक्तोपरोधो भक्तच्छेदः । मागधिका
पिप्पली ॥ २२ ॥

बलवांस्तु तालुशोषो पिबेद् घृतं वृष्यमनु मद्यम् ।

सपिर्जुष्टं * क्षीरं मांसरसांश्चाबलः स्निग्धान् ॥

अतिरूक्षदुर्बलानां तृष्णां शमयेन्तृणामथाशु पयः ।

छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥

स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात् तां गुडाम्बुना शमयेत् ।

तर्षं मूर्च्छाभिहतस्य रक्तपित्तापहैर्हन्त्यात् ॥ २३ ॥

छर्द्दाम्लदाहमूर्च्छाभ्रमक्लममदात्ययास्त्रविषपित्ते ।

शस्तं स्वभावशीतं शृतशीतं सन्निपातैः ॥

आह—मद्याम्बु इत्यादि । बलवान् गुरुभक्तजतृषितः पुमान् मद्याम्बु पीत्वा अथवोष्णाम्बु पीत्वा समुल्लिखेत् । वान्तः सन् मागविकां चव्वेयित्वा विशदमुखः सन् सशर्करं मन्थं वा पिबेत् ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—तालुशोषचिकित्सामाह—बलवांस्त्रित्यादि । तृष्णायां तालु-शोषवान् बलवांस्तु वृष्यं वाजीकरणोक्तं घृतं पिबेत् तदनु मद्यं पिबेत् । अवलस्तालुशोषी सपिर्जुष्टमनुदृतसर्पिः क्षीरं सर्पिःप्रक्षिप्तं वा क्षीरं पिबेत् । स्निग्धान् मांसरसांश्च पिबेत् । अतिरूक्षेत्यादि । अथातिरूक्षा दुर्बलाश्च ये तेषां या तृष्णा तामाशु शमयेत् पयः । छागो वा मधुरो हृद्यः शीतो मांसरसो घृतभृष्टः शमयेत् । स्निग्ध इत्यादि । वैद्य इति शेषः । मूर्च्छाभिहतस्य या तृष्णा तां रक्तपित्तापहैर्भेषजैर्हन्त्यात् ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—छर्द्दित्यादि । छर्द्दादिषूपसर्गरूपा या तृष्णा तस्यां स्वभाव-शीतमम्भः शस्तम्, सन्निपाते त्रिदोषिकव्याधौ त्रिदोषहरद्रव्येण शृतशीतमम्भः

चक्रपाणिः—तालुशोषे यद्यपि घृतं निषिद्धं यदुक्तं 'तृष्णामूर्च्छापरीताश्च गर्भिण्यः तालुशोषिणः' न पिबेयुर्घृतम्' इति, तथापि बलवतो वृष्यघृतपानं बोध्यम् । किंवा वातोल्बणावस्थाया-मेतद् घृतपानम् । गुडाम्बु स्निग्धं स्निग्धगुडसहितत्वाद्बलितम् । उक्तं हि—'यदाहारगुणैः पानं विपरीतन्तु दृश्यते' । (१) तदा दृश्यत इति । तदा मधुरतया तृष्णाहरत्वात् तु प्रभावा-च्चोपयुज्यते । शीतमुष्णञ्च जलं कुल देयं वज्र्यं वा कुलेत्याह । तर्षं मुर्च्छेत्यादिना औपसर्गिकतृष्णाचिकित्सोच्यते । विषपित्ते इति विषे पित्ते च । सन्निपाते इति सन्निपाते

हिक्काश्वासनवज्वरपीनसघृतपोतपार्श्वगलरोगे ।
 कफवातकृते स्त्याने सद्यःशुद्धे च हितमुष्णम् ॥
 पाण्डूदरपीनसमेहगुल्ममन्दानलातिसारेषु ।
 ग्रीहि च तोयं न हितं काममशक्ये पिबेदलम् ॥ २४ ॥
 पूर्वामयातुरः सन् दोनस्तृष्णार्दितो जलं काङ्क्षन् ।
 न लभेत चेन्मरणमाश्वेव चाप्नुयाद्दीर्घरोगं वा ॥
 तस्माद्धान्याम्बु पिबेत्तृषण् रोगो सशर्कराक्षौद्रम् ।
 यद्वा तस्यान्यत् स्यात् सात्म्यं रोगस्य तच्चेष्टम् ॥
 तस्यां विनिवृत्तायां तज्जोऽन्य उपद्रवः सुखं जेतुम् ।
 तस्मात् पूर्वं तृष्णां जयेद् बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः ॥ २५ ॥

शस्तिमिति । हिकेत्यादि । हिक्कादिरोगे उपसर्गरूपा या तृष्णा कफवातकृते स्त्याने कफे शुद्धे च वमनविरेचनाभ्यां सद्यस्तर्ष उष्णमम्भो हितामात । पाण्डूदरेत्यादि । पाण्डूदरेषु या तृष्णा ग्रीहि च या तृष्णा तत्र तोयं न हितम् । अशक्ये तृष्णासहन काममिष्टतत्त्वत्प तोयं पिबेत् ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—पूर्वत्यादि । पूर्वोत्पन्नामयेनातुरः सन् दीनादजलं काङ्क्षन् चेन्न लभेत, तदा शीघ्रमेव मरणं प्राप्नुयादथवा दीर्घरोगं प्राप्नुयात् । तस्मादित्यादि । तस्मान्मरणदीर्घरोगान्यतरप्राप्तेर्हि तोस्तृष्यन् रोगी धान्याम्बु धन्याकजलं शर्कराक्षौद्रयुक्तं पिबेत् । तस्य रोगस्य यद्वा अन्यद्रव्यं पान सात्म्यं रोगिणः स्यात्तच्च पातुमिष्टं विद्यात् । तस्यामित्यादि । यस्माद् यस्य रोगस्योपद्रवस्तृष्णा तस्यामुपद्रवात्मिकायां तृष्णायां विनिवृत्तायां तद्रोगजोऽन्य उपद्रवो जेतुं सुखं यथा स्यात्तथा स्यात् । तस्मादन्योपद्रवस्य सुखजेयत्वाद्बहुभ्योऽन्येभ्योऽपि रोगेभ्यः पूर्वं तृष्णां जयादिति ॥ २५ ॥

ज्वरे रोगे च । उदमूततृष्णायां हितमिति पाण्डूदररोगे तृष्णायामपि तोयं न हितम् । असद्ये तर्ष इति शेषः ॥ २३ । २४ ॥

चक्रपाणिः—असह्यतृष्णामयेषु जलस्याप्रदाने दोषमाह—पूर्वत्यादि । पूर्वामयातुर इति पूर्वोत्पन्नगदपोद्धितः । तज्जोऽन्योपद्रव इति तृष्णाप्रशमनार्थं पीयमानपानीयजः । सुखं जेतुमिति महात्ययकरीं तृष्णामपेक्ष्य जेतुं सुखोपायो भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

भवति चात्र ।

हेतू यथाग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवं पञ्चानाम् ।

तृष्णानां पृथगाकृतिरसाध्यता साधनञ्चोक्तम् ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलप्रतिसंस्कृते

चिकित्सितस्थाने तृष्णारोगकित्सितं नाम

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायाथमाह—भवतीत्यादि । हेतू इत्यादि ॥ २६ ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते । अप्राप्ते तु दृढबल-प्रतिसंस्कृत एव च ।

तृष्णाचिकित्सिते द्वाविंशाध्याये भिषजा पुनः । गङ्गाधरेण च कृते

जल्पकल्पतरौ वरे । चिकित्सितस्थानजल्पे षष्ठस्कन्धे बृहत्तमे ।

तृष्णाचिकित्साजल्पाख्या शाखा द्वाविंशिका मता ।

तृष्णाचिकित्सा व्याख्या समाप्ता ॥ २६ ॥

हेतुरित्यध्यायसंग्रहः । अग्निपवनौ इति यथाग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवां तृष्णामिति शेषः ।
उपद्रवाश्च मुखशोषादयः पूर्वमुक्ताः ॥ २६ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामयुर्वेददीपिकायां

चरकतात्पर्यटीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायां तृष्णाचिकित्सितं

नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातो विषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

प्रागुत्पत्तिं गुणान् योनिं वेगान् सिद्धानुपक्रमान् ।

विषस्य बुवतः सम्यगग्निवेश निबोध मे ॥ २ ॥

मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।

जज्ञे प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥

दोस्तैजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशो-॥-ऽनलेक्षणः ।

जगद्विषणं तद् दृष्ट्वा विषं तत्तु विषादनात् ॥

जङ्गमस्थावरायान्तु योनौ ब्रह्मा न्ययोजयत् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—उद्दिष्टक्रमाद् विषचिकित्सितमाह—अथेत्यादि । सर्वं पूर्वं-
वद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—प्रागुत्पत्तिमित्यादि । उपक्रमानित्यस्य विशेषणं सिद्धानिति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—मथ्यमान इत्यादि । अमृतोत्पत्तेः पूर्वं घोरदर्शनादिरूपः
पुरुषो नदादिवद् द्रवविशेषनिस्राविशरीरो जज्ञे । तस्य शरीरात् स्मृतं द्रवं
विषं शम्भुः पशौ । शेषं किञ्चित् द्रवस्राविशरीरं तं विषपुरुषं ब्रह्मा
स्थावरयोनौ जङ्गमयोनौ न्ययोजयत् नियुक्तमकरोत् । विषादनादिति विषाद-
कारणम् । द्वे योनी ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—शीतोपशमप्राधान्यसामान्यात् तृष्णाचिकित्सितमनु विषचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—प्रागिति । प्रागुत्पत्तिः आद्योत्पत्तिः । योनिरित्यभिधानम् । लिङ्गानीति
देहसम्बन्धविषस्य लिङ्गानि । अत्र नापृष्टा गुरवो वदन्तीति न्यायात् शिष्यप्रश्नो ज्ञातव्यः ।
विषञ्च यद्यपि रोगाधिकारे न सूचितं साक्षात् तथापि विषगराभिधानात् तत्तत्कारणतया सूत्रित-
मेव रोगाधिकारे ज्ञेयम् । तेन नोत्सूचितमिह विषाभिधानमिति ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—मथ्यमाने इत्यादिना प्रागुत्पत्त्यभिधानं विषस्य महाप्रभावदर्शनार्थम् । हरित्-
केश इति कालकेशः । स रुषः विषमुच्यते विषादनाद्धतोः । एवञ्च विषशब्दनिर्वाक्यमिति ॥ ३ ॥

तदम्बुसम्भवं तस्माद् द्विविधं पावकोपमम् ।

अष्टवेगं दशगुणं चतुर्विंशत्युपक्रमम् ।

तद्वर्षास्वम्बुयोनित्वात् संक्लेदं गुडवद् गतम् ॥

सर्पत्तम्बुधरापाये तदगस्त्यो निहन्ति च ।

प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद् घनात्यये ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—इति प्रागुत्पत्तियोऽनवचनमुक्त्वा भेदमाह तदम्बु इत्यादि । यस्मात्तत् क्षीरोदाम्बुसम्भवं तस्माद्द्विविधमेव स्थावरजङ्गमयोनिं पावकोपमं भवति । प्रागुत्पत्तावग्निरजलं सृज्यमानमनुप्राविशदिति तस्माज्जलादिवं जातमग्निवदभिव्यक्तमिति पावकोपमम् । अष्टेत्यादि । तदष्टवेगं दशगुणं चतुर्विंशत्युपक्रमं भवति । सुश्रुतेऽपि प्रागुत्पत्तिरुक्ता । तद्यथा । “प्रजामिमामात्मयोने ब्रह्मणः सृजतः किल । अकरोदसुरोविघ्नं कैटभो नाम दपितः । ततः क्रद्धस्य वै वक्त्राद् ब्रह्मणस्तेजसोनिधेः । क्रोधो विग्रहवान् भूत्वा निष्पपाताथ दारुणः । स तं ददाह गर्जन्तमन्तकामं महाबलम् । ततोऽसुरं घातयित्वा तत् तेजोऽवर्द्धताद्भुतम् । ततो विषादो देवानामभवत् तं निरीक्ष्य वै । विषादजननात् तच्च विषमित्यभिधायते । ततः सृष्ट्वा प्रजाः शेषं तदा तं क्रोधमीश्वरः । निन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च” । इति । इत्येवं सुश्रुतोक्तविषप्रागुत्पत्तिविरोधः परिहार्य एव विद्वाद्भिः । य एष ब्रह्मणः कोपपुरुषो विषाख्यः सर्गकाले जातो ब्रह्मणैव स्थावरजङ्गमेषु भूतेषु विन्यस्तः स एव पुनः कृतयुगे देवानुरैः क्षीरोदे मथ्यमाने मन्थनदण्डीभूतमन्दरपर्वतस्य नानौषधिवृक्षप्राणजुष्टस्य मन्थनरज्जुभूतस्य वासुकेर्मन्थनवेगाकर्षणक्लान्तस्य मुखात् निःसृतं विषं नानौषधप्राणस्थविषञ्चैकीभूतं पुनर्यो विषाख्यः पुरुषो जातः स उक्त इह तन्त्रे त्वाचार्येणेति न विरोधः । तदित्यादि । तद्विषमम्बुयोनित्वात् स्वभावेण वर्षासु प्रावृषि ऋतो गुडवत् संक्लेदं गतं सर्पात् चलाति ।

चक्रपाणिः—तदम्बुसम्भवं तस्मात् द्विविधमिति—तस्मात् सम्बन्धतः उत्पन्नत्वादम्बुसम्भवं तथा तस्माद् ब्रह्मणो योनिद्वयान्युक्तत्वात् द्विविधमित्यर्थः । अम्बुसम्भवात्वेन चास्य वर्षप्रकोपित्वं वक्ष्यमाणं युक्तं योनिभूतेन अस्य प्रभावाप्रशमने क्रियेत इति ज्ञेयम् । उक्तं हि भगवता व्यासेन ‘अङ्गोर्गेरुक्षतोत्पत्तिरश्मनो लोहमुत्थितम् । तस्मात् सर्वलिंगं तेज’ इति । अष्टवेगमिति मनुष्यापेक्षयाष्टवेगम् । दशगुणा इत्यग्रे वक्ष्यमाणाः । उपक्रमं चिकित्सानुष्ठानभेदः । सर्वविषविशेषप्रकोपे हेतुमाह—तद्वर्षास्वति । गुडो यथा अम्बुयोनित्वात् वर्षासूपक्लिन्नो भवति तथा विषमपि

सर्पाः कीटोन्दुरा लूता वृश्चिका गृहगोधिकाः ।

जलौका मत्स्यमण्डूकाः शलभाः सर्पकण्टकाः ॥

श्वसिंहव्याघ्रगोमायुतरक्षुनकुलादयः ।

दंष्ट्रिणो ये विषं तेषां दंष्ट्रोत्थं जङ्गमं मतम् ॥ ५ ॥

अम्बुधरापाये शरदि अगस्त्यो महर्षिः स्वभावशक्त्या निहन्ति । तस्माद् घनात्यये शरदि विषं मन्दरीर्यत्वं प्रयाति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—केषु जङ्गमेषु केषु च स्थावरेषु तद्विषं न्यस्तमित्यत आह— सर्पा इत्यादि । सर्पादयो यावन्तः प्राणिनस्तेषां ये दंष्ट्रिणस्तेषां दंष्ट्रोत्थं विषं जाङ्गमं विषं मतम् । यद्यपि सुश्रुतेनोक्तम्—“जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि षोडश । समासेन मया यानि विस्तरस्तेषु वक्ष्यते ॥ तत्र दृष्टिनिश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धितगुदास्थपित्तशूकशवानीत । तत्र दृष्टिनिश्वासविषास्तु दिव्याः सर्पाः । भौमास्तु दंष्ट्राविषाः । मार्जारश्वानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाः चतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रानखविषाः । चिपिटपिच्छटककषायवासिकसर्षपवासिक तोठकवच्चर्चः कीटकौण्डिल्यकाः शकृन्मूत्रविषाः । मूषिकाः शुक्रविषाः । लूताश्च लालमूत्रपुरीषमुखसन्दंशनखशुक्रार्त्तवविषाः । वृश्चिकविश्वम्भरराजीवमत्स्योच्चाडङ्गाः समुद्रवृश्चिकाश्च लालाविषाः । चित्रशिरःसरावकुक्षिशतदारुकारिमेदकशारिकासुखा मुखसन्दंशविशर्द्धितमूत्रपुरीषविषाः । माक्षिकाकणभजलायुका मुखसन्दंशविषाः । विषहतास्थसर्पकण्टकवरटीमत्स्यास्थिचेत्यस्थिविषाणि । शकुलीमत्स्यरक्तराजीवरकीमत्स्याश्च पित्तविषाः । सूक्ष्मतुण्डोच्चाडङ्गवरटीशतपदी शूकवलभिका गृङ्गीभ्रमराः शूकतुण्डविषाः । कीटसर्पदेहा गतासवः शवविषाः । शेषास्तनुक्ता मुखसन्दंशविषेष्वेव गणयितव्याः” । इति तेषां क्लृप्तञ्च विसर्पति उत्कृष्टशक्तिकं भवति । अतएवाशो विषातोः अतिपीडिता भवन्ति । अम्बुधराणां वृद्धिकारणं वर्षागमः । अगस्त्यप्रभावाच्च न हिनस्ति पराधिकारित्वाद्विषस्य ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—सर्पा इत्यादिना जङ्गमस्थावरयोनिद्वयं विषस्य सङ्क्षेपादेवाह । यद्यपि विषगुणा अग्र उद्दिष्टास्तथापि गुणानां मुख्यपेक्षत्वात् अग्रे विषस्य गुणिनः स्थावरजङ्गमभेदभिन्नस्याभिधानं विषस्य कार्यकारणगुणप्राधान्यख्यापनार्थम् । सर्पादीनां भेदा अग्रत एव वक्तव्याः । आदिग्रहणात् तन्वान्तरोक्तानां ग्रहणम् । अत्र दंष्ट्रिसर्प-प्राधान्याद् दंष्ट्रिण इत्युक्तम् । तथा दंष्ट्रोत्थस्य सर्वविषप्राधान्यात् । अदंष्ट्रोत्थानामपि उन्दरुविषादीनां ग्रहणम् । जङ्गमस्य विषस्य उक्ता-

मुस्तकं पुष्पकं क्रौञ्चवत्सनाभं बलाहकम् ।

कर्कटं कालकूटञ्च करवीरकसंज्ञकम् ॥

पालकैन्द्रायुधं तैलं मेघकं कुशपुष्पकम् ।

रोहिषं पुण्डरीकञ्च लाङ्गलकाञ्जनाभकम् ॥

सङ्कोचं मर्कटं शृङ्गोविषं हालाहलं तथा ।

एवमादौ नि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥ ६ ॥

दंष्ट्रोत्थमेव विषं जङ्गमं मतमित्यवधारणं नोक्तं प्राधान्यादंष्ट्रोत्थं विषं जङ्गम-
मुक्तम् । अन्यच्च जङ्गमसम्भवत्वाज्जङ्गममेव विषमिति ज्ञापनार्थं लूतादीनां
सविषत्वेनोक्तिः कृता ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—स्थावरयोनिविषमाह—मुस्तकमित्यादि । मुस्तकादिसंज्ञकानि
मूलानि स्थिराणि विषाणि । यद्यपि सुश्रुते चोक्तं—‘स्थावरं जङ्गमञ्चैव
द्विविधं विषमुच्यते । दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् । मूलं पत्रं
फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च । निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः
स्मृतः’ ॥ तत्र क्लीतकाश्वमारगुञ्जा-सुगन्धगणैरकरकरघाटविदुरच्छिखाविजयानि
इत्यष्टौ मूलविषाणि । विषपत्रिकालम्बावरदारुककरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च
पत्रविषाणि । कुमुद्वतीरेणुकाकरम्भमहाकरम्भकर्कोटकरेणुकाखद्योतकचर्मरी-
भगन्धासर्पधातिनन्दनसारपाकानीति द्वादश फलविषाणि । वेत्र-
कादम्बवल्बिजकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पुष्पविषाणि । अन्त्रपाचककर्तरीय-
सौरीयकरघाटकरम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्यासविषाणि । कुमु-
दघ्नीस्तुहीजालक्षीर्याणि त्रीणि क्षीरविषाणि । फेनाश्मभष्म हरितालञ्च
द्वे धातुविषे । कालकूटवत्सनाभसर्षपकपालककर्दमकवैराटकमुस्तकशृङ्गीविष-
प्रपौण्डरीकमूलकहालाहलमहाविषकर्कटकानीति त्रयोदश कन्दविषाणि । इत्येवं
पञ्चपञ्चाशत् स्थावरविषाणि भवन्ति । चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे
न्यधिष्ठानानि षोडश दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्लालास्पर्शमुखरुन्दंशविशर्द्धितगुदास्थि-
पित्तशूलशवानि देहे पतितानि इत्याहुः ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—स्थावरजे विषे मूलजानीति पदं मूलजस्य बहुत्वात् प्राधान्याच्च । तेन पत्र-
पुष्पादिजानामपि विषाणां ग्रहणम् । यदुक्तं सुश्रुते—‘मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक्क्षीरं सार एव तु ।
निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृत इति । कन्दस्त्वह मूलशब्देनैव गृहीतः । एतेषाञ्च
संज्ञासम्बन्धे शबरकिरातादय एव तद्विधाः प्रमाणं, ते हि गुरुपरम्परया व्याख्यायन्ति ॥ ६ ॥

गरं संयोगजश्चान्यत् गरसंज्ञं गदप्रदम् ।

कालान्तरविपाकित्वात् तदाशु हरेदसून् ॥ ७ ॥

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहमपाकं लोमहर्षणम् ।

शोथञ्चैवातिसारश्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥

स्थावरन्तु ज्वरं हिकां दन्तहर्षं गलग्रहम् ।

फेणलृद्धरुचिश्चासान् मूर्च्छाश्च जनयेद्भृशम् ॥ ८ ॥

प्रकीर्त्तिते । षट् चैव सर्षपान्याहुः शेषाण्येकैकमेव च” इति तथापि मुस्तकादि कन्दविषाणि, तथैवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि चेत्युक्त्या पत्र-पुष्पादीनि संगृहीतानीह चान्यानीति पदेन ततो न विरोधः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—गरमित्यादि । आभ्यामन्यद्विषं गरं तत् तु संयोगजं गरसंज्ञं गदप्रदं भवेत् । गदप्रदत्वाद्विषं कालान्तरे विपाकित्वात् तद् गरमाशु नासून् हरेत् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—निद्रामित्यादि । जङ्गमविषस्य निद्रादिकं सामान्यलिङ्गम् । स्थावरन्तित्यादि । स्थावरविषस्य ज्वरादिजननं सामान्यं कर्म ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—स्थावरजङ्गमसम्भवमेव तृतीयं विषमाह—गरसंयोगजमित्यादि । गरार्थः संयोग एषां ते गरसंयोगाः द्रव्यभेदास्तेभ्यो जातं गरसंयोगजम् । गरं तन्त्रे संज्ञा यस्य तत् गरसंज्ञं चिरकारित्वाद्भोगजनकं न आशुप्राणहरम् । एतदेवाह—कालान्तरेत्यादि । सुश्रुतेऽपि त्रिविधमेव विषमुक्तम् ‘स्थावरं जङ्गमं चैव कृत्स्नं विषमित्यनेन । यत् तु दूषीविषमग्रे वक्ष्यति तत् त्रिविधान्तर्गतं दर्शयिष्यामः । गरन्तु द्विविधं निर्विषद्रव्यसंयोगकृतं तथा सविषद्रव्यसंयोगकृतम् । तत्तद्यं गरसंज्ञं उत्तरं तु कृत्स्नमिति व्यवस्था । इमां व्यवस्थां गृहीत्वैवमुक्तं रसायनीये । ‘दंष्ट्राविषे मूर्छाविषे सगरे कृत्रिमे विषे’ इति । तथा वृद्धकाश्यपेऽप्युक्तं—‘संयोगजञ्च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते । गरं स्यादविषं तत्र सविषं कृत्स्नं मतमिति ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—निद्रामित्यादिना तथा ज्वरमित्यादिना जङ्गमस्थावरविषस्य लिङ्गानि, जङ्गम-स्थावरयोः परस्परपरोधात् ॥ ८ ॥

जङ्गमं स्यादूर्ध्वभागमधोभागन्तु मूलजम् ।

तस्मादंष्ट्राविषं मौलं हन्ति मूलश्च दंष्ट्रिजम् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तयोर्गतिभेदमाह—जङ्गमं स्यादित्यादि । जङ्गममिह दंष्ट्राविषं दंष्ट्राविषमूलविषयोरेवोद्धृत्य गत्यधोगतिस्वभावात् परस्परोपघातित्वं न लन्येषां पुष्पादिलालादिविषाणां गतिभेदेऽपि परस्परोपघातित्वं तत्स्वभावात् । विशेषणमुक्तं सुश्रुते—“उद्वेष्टनं मूलविषं प्रलापो मोह एव च । जृम्भाङ्गोद्वेष्टन-
श्वासा ज्ञेयाः पत्रविषेण तु । मुष्कशोफः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च । भवेत् पुष्पाविषश्छादिराध्मानं मोह एव च । लक्ष्सारनिर्य्यासविषरूपयुक्तैर्भवन्ति हि । आस्यदौर्गन्ध्य-पारुष्य-शिरोरुक् कफसंज्ञाः । फेगागमः क्षोरावषे विद्भेदो जिम्भजिह्वाता । हृत्पीडनं धातुविषैर्भूच्छा दाहश्च तालुनि । प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् । कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् । स्पर्शाज्ञानं कालकूटैर्वेपथः स्तम्भ एव च । ग्रीवाभङ्गो वत्सनाभे पीतविष्मूत्रनेत्रता । सर्पपे वातवैगुण्यमानाहो ग्रन्थिजन्म च । ग्रीवादाब्बल्य-
वाक्सङ्गौ पालकेऽनुमताविह । प्रसेकः कर्दमाख्ये तु विद्भेदो नत्रपातता । वैराटकेनाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते । गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायत मुस्तकेन तु । शृङ्गीविषेणाङ्गसाददाहोदरविष्टयः । पुण्डरीकेण रक्तलमक्ष्णाष्टौद्ध-
स्तथोदरे । वैवर्ण्यं मूलकैश्छादित्विकाशोफममूढताः । चिरेणोच्छासित श्यावो नरो हालाहलेन व । महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमो भृशम् । कर्कटेनोत्पतत्यूद्ध हसन दन्तान् दशत्यपि । कन्दान्युपवायपाण प्रयुक्तानि त्रयोदश । सर्वाणि कुशलैर्वाप्येतानि दशभगुणैः । रुक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाथु व्यर्वाय च । विकाश विशदञ्चैव लघ्वपाक च तत् स्मृतमिति ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—तद्गतधर्मेभ्योऽभिधाय हेतुमत्परस्परोपघातकत्वमाह—जङ्गममित्यादि । तस्मादिति परस्परं विरुद्धगामित्वात् । एतेन च यद्वक्ष्यति दंष्ट्रिविषं मौलं हन्ति मौलञ्च दंष्ट्रिजम् । तदुपपन्नं भवति । ननु, विषं विषग्रमुक्तम् यत् प्रभावस्तत्र कारणमिति—आलेयभद्रकाप्यीये प्रभावेण विषस्य विषहरणाभिधानात् इत्युपपत्तिविरुद्धं वर्णनम् । यदि प्रभावः कारणं न स्यात् तदा यत्किञ्चिदूर्ध्वभागं सदनफलादि तद् दंष्ट्राविषहरं स्यात् । यद्वाधोभागं त्रिवृतादि तद् मौलविषं हन्यात् । नचैतद्वद्वत्, तस्मात् प्रभावस्यैवानुगुणे ईषन्मात्रकारणमेतत् अधो-
भागत्वमूर्ध्वभागत्वञ्चेति ॥ ९ ॥

तृणमोहदन्तर्हर्षप्रसेकवमथुक्कमा भवन्त्यादेः ।

वेगे रसप्रदोषादसृक्प्रदोषाद् द्वितीये तु ॥

वैवर्ण्यभ्रमवेपथजृम्भामूर्च्छाङ्गभङ्गचिमिचिमातङ्काः ।

दुष्टपिशितात्तृतीये मण्डलकण्डूसहितकोठाः ॥

वातादिजाश्चतुर्थे दाहच्छर्द्वाङ्गशूलमूर्च्छाद्याः ।

नीलादीनां तमसश्च दर्शनं पञ्चमे वेगे ॥

षष्ठे हिक्का भङ्गः स्कन्धे स्यात्तु सप्तमेऽष्टमे मरणम् ।

नृणां चतुष्पदां स्याच्चतुर्विधः पक्षिणां त्रिविधः ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—पूर्वमष्टवेगमित्युक्तं तदाह । तृणमोहेत्यादि । स्थावरविषाणां उपयोगादादेर वेगे रसधातुप्रदूषणात् तृडादयो भवन्ति । सुश्रुते ह्युक्तम् । “स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे नृणाम् । श्यावा जिह्वा भवेत् स्तब्धा मूर्च्छा श्वासश्च जायते” । द्वितीये तु वेगेऽसृक्प्रदोषात् वैवर्ण्यादयो भवन्ति । सुश्रुते च “द्वितीये वेपथः स्वेदो दाहः पाण्डरुजस्तथा । विषमामाशयप्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम्” इति । तृतीये वेगे दुष्टपिशितान्मांसप्रदूषणान्मण्डलादयो भवन्ति । सुश्रुते च “तालुशोषं तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् । दुर्वर्णं हरिते शूने जायेते चास्य लोचने” । इति । वातादिजाश्चतुर्थे वेगे वातादिप्रदूषणाद् दाहादयः स्युः । सुश्रुते च “पकाशयगते तोदो हिक्का कासोऽन्व्रकूजनम् । चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम्” इति । नीलादीनामिति । पञ्चमे वेगे नीलादीनां दर्शनं तमसश्च दर्शनं स्यादिति । सुश्रुते च “कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे । सर्व्वदोषप्रकोपश्च पकाधानं च वेदना” इति । षष्ठे वेगे हिक्का स्यात् । सुश्रुते च “षष्ठे प्रज्ञाप्रणाशश्च भृजं वाप्यतिसार्य्यते” इति । भङ्ग इत्यादि । सप्तमे वेगे स्कन्धे भङ्गः स्यात् । अष्टमे वेगे मरणं स्यादिति सप्तमवेगस्य चरमावस्थवेगोऽष्टम इष्ट इह तन्त्रे । सुश्रुते तु सप्तैव वेगा उक्तास्तत्र सप्तमे सन्निरोधो मरणं चरमावस्थामभिप्रेत्योक्तम् । “स्कन्ध-पृष्ठ-कटीभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे” इति । इत्येवं लक्षणं नृणां स्यात् ।

चक्रपाणिः—तृणमोहेत्यादिना दंष्ट्रिविषवेगलक्षणमाह—सुश्रुते ‘एकैककलातिक्रमेण सप्तवेगा उदीरिताः । इह कलालङ्घन इति सप्तवेगाः, अष्टमे तु सप्तकलालङ्घनोत्तरकालं मारको वेग’

आदेः भ्रमति चतुष्पदोऽवसीदति ततः शून्यः ।

मन्दाहारो म्रियते श्वासेन चतुर्थवेगे तु ॥

ध्यायत्यादेः वेगे पक्षी प्रभ्राम्यति द्वितीये तु ।

स्रस्ताङ्गश्च तृतीये विषवेगे याति पञ्चत्वम् ॥ ११ ॥

लघु रुक्षमाशु विशदं व्यवायि तीक्ष्णं विकाशि सूक्ष्मश्च ।

उष्णमनिर्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः ॥

रौक्ष्याद् वातमशैत्यात् पित्तं सौक्ष्म्यादसृक् प्रकोपयति ।

कफमव्यक्तरसत्वादनुरसांश्चानुवर्त्तते ॥

अथ चतुष्पदां गानाह । चतुष्पदां चतुर्विधो वेगः स्यात् । पक्षिणां त्रिविधः ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—आद्य इत्यादि । चतुष्पदो विषोपयोगादादेः वेगे भ्रमति घूर्णते । ततो द्वितीये वेगेऽवसीदति । ततः तृतीये वेगे शून्य इव सन् मन्दाहारो भवति । चतुर्थवेगे तु श्वासेन म्रियते । ध्यायतीत्यादि । पक्षी स्थाव-
विषोपयोगादादेः वेगे ध्यायति । द्वितीये तु प्रभ्राम्यति घूर्णते । तृतीये विषवेगे स्तब्धाङ्गः सन् पञ्चत्वं यातीति । इति विषाणां स्थावराणामष्टवेगा उक्ताः ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथ दशगुणं विषमिति यदुक्तं तदाह—लघ्वित्यादि । आशु-
कारित्वमाशुगुणः । व्यवायीति । व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकाशीति । विकाशी विकसत्येवं सन्धिवन्धं विमोक्षयन् । प्रतिगुणतः कर्म्मण्याह—रौक्ष्यादित्यादि । विषमित्यनुवर्त्तते । विषं रौक्ष्याद् वातं प्रकोपयति । अशैत्यादुष्णत्वात् पित्तं प्रकोपयति । सौक्ष्म्याद् इति सुश्रुते विशेषः । वातादिजा इति यथायोग्यतया एकदोषद्विदोषत्रिदोषजाः, आदिशब्दः प्रकारवाची । सुश्रुतवचनास्त्रीलादीनामित्यत आदिशब्देन प्रधानवाचिना नीलप्रधानेतर-
वर्णदर्शनं भवति । षष्ठं हिक्केति च्छेदः । विषवेगप्रस्तावात् चतुष्पादपक्षिणोऽपि विषवेगानाह । एतद् वेगाभिधानेन विषवेगहृतस्य मांसं नोपादेयम् । यतस्तस्य विषादितस्य सर्व्वं शरीरं विषवद् भवति । चतुष्पादादीनां अन्यवेगत्वं सत्त्वान्यत्वात् । अवसीदतीत्यादि द्वितीये । शून्य इत्यादि तृतीये ॥ १० । ११ ॥

चक्रपाणिः—विषगुणानाह—लघ्वित्यादि । प्रत्येकं गुणानां कार्य्यमाह । अशैत्यादिति उष्णत्वात् । सौक्ष्म्यादसृक्प्रकोपणं असृजोऽपि सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् । अव्यक्तरसत्वात् कफम् ।

शोघ्रं व्यवयिभावादाशु व्याप्नोति केवलं कायम् ।

तीक्ष्णत्वान्मर्ममृद्घ्नं प्राणघ्नं तद्दुःशिक्षित्वात् ॥

दुरुपक्रमं लघुत्वाद् शयात् स्यादसक्तगतिदोषात् ॥ १२ ॥

असृक् प्रकोपयति अव्यक्तरसत्वात् कफं प्रकोपयति अनुरसांश्चानुवर्त्तते । शोघ्र-
त्वाद् व्यवयित्वाच्च केवलं कृत्स्नं कायमाशु व्याप्नोति । तीक्ष्णत्वान्मर्ममृद्घ्नं
विकाशित्वात् तद्विषं प्राणघ्नमिति । लघुत्वाद् दुरुपक्रमं दुश्शिक्षित्यम् ।
कस्मात् ? वैशद्यात् असक्तगतिदोषात् । वैशद्यगुणतो विषेण दोषाः प्रकुपिताः
सक्तगतयो यतो न स्युरस्थिरगतय एव दोषाः स्युस्तस्माद्लाघवाद् दुरुपक्रमं
भवति विषम् । इति दश गुणकर्मणि सुश्रुते चोक्तानि । “तद्रौक्ष्यात्
कोपयेद् वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणितम् । मानसं मोहयेत् तैक्ष्ण्यादङ्गबन्धान्
छिनत्त्यपि । शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद् विकरोति च । आशुत्वादाशु
तद्धन्ति व्यवयात् प्रकृतिं भजेत् । क्षपयेच्च विकाशित्वाद् दोषान् धातून्
मलानपि । वैशद्यादतिरिच्येत दुश्शिक्षित्यश्च लाघवात् । दुर्ज्वरश्चा-
विपाकित्वात् तस्मात् क्लेशयते चिरम् । स्थावरं जङ्गमं यच्च कृत्रिमं
चापि यद्विषम् । सद्यो व्यापादयेत् तत् तु ज्ञेयं दशगुणान्वितम्”
इति ॥ १२ ॥

अन्नग्रहणेन योगवाही भवति, विषमपि रसमांशानुयातं सर्व्वत्वानुगतं भवति । शोघ्रमित्यादौ
शोघ्रत्वादाशु व्याप्नोति, व्यवयित्वात् केवलं देहं व्याप्नोतीति विज्ञेयम् । व्यवयित्वं सर्व्वतः
प्रसरणशीलत्वं पानीयपतितैलवत् । तीक्ष्णत्वान्मर्ममृद्घ्नमिति । मर्मणां सौम्यानां मृदूनां
तीक्ष्णेन विरुद्धत्वात् बोद्धव्यम् । विकाशित्वादिति विकसनशीलत्वात् । सर्व्वत्र हि कस् हिंसार्थः ।
लघुत्वादित्यनवस्थितत्वात् । यस्य चानवस्थितत्वं तस्य भेषजेणोपक्रममकिञ्चित्करम् ।
असक्ता विश्रान्ता दोषेषु गतिर्यस्य तत् असक्तगतिदोषं लघुत्वादनवस्थितत्वम् । विशदं
पिच्छाभागरहितत्वात् कच्चिन्न सज्जति । अन्नं च गुणानां प्रतिनियमेन विरुद्धकर्मकरणे
विषत्यासिद्धत्वमेव ज्ञेयम् । तेन रूक्षादिभिः श्लेष्मक्षयात् यद् द्रवाशङ्कनीयं सुश्रुते च
विषगुणे अपाकित्वमुक्तं तदाशुकारिविषे तु प्रयोजनमिति नेहोक्तम् । तथाहि विषिनस्तावन्तं
कालमपेक्षन्ते येन यावन्नस्य पाको भवत्यविचार्य्य । सुश्रुते च कालान्तरप्रकोपादि यद्द्वयमुक्तं
तदिहापि दूषोविषे चिन्तनीयमिति ॥ १२ ॥

दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्यान्यतमं हृदोरयेत् ।

स्याद्वातिकस्य वातस्थाने कफपित्तलिङ्गमीषत्तु ।

तृणमोहारतिमूर्च्छागलग्रहच्छर्दिफेणादि ॥

पित्ताशयस्थितं पैत्तिकस्य कफपित्तयो-❁-विषं तद्वत् ।

तृट्कासज्वरवमथुक्कमदाहतमोऽतिसारादि ॥

कफदेशगतं कफाधिकस्य + वातपित्तयोश्च दर्शयति ।

लिङ्गं श्वासगलग्रहकण्डूलालावमथ्वादि ॥ १३ ॥

दूषोविषश्च शोणितदुष्टगारुःकिटिमकोठलिङ्गश्च ।

विषमेकैकं दोषं सन्दूष्य हरत्यसूनेवम् ॥

गङ्गाधरः—दोषेत्यादि । दोषस्थानप्रकृतीनामन्यतमं प्राप्य हि यस्माद् विषं दोषस्थानप्रकृतीरुदीरयेत् । तद्यथा । स्यादित्यादि । वातिकस्य षड्विंशतिजातिदर्वीवरस्य सर्पस्य, वातस्थाने स्थितं ईषत् कफपित्तलिङ्गं तृणमोहादि फेनान्तमुदीरयेत् । पित्ताशयेत्यादि । पैत्तिकस्य द्वाविंशतिजातिमण्डलिनः सर्पस्य विषं पित्ताशयस्थितं कफवातयोर्लिङ्गं तृट्कासादि तद्वत् किञ्चिदुदीरयेत् । कफेत्यादि । कफदेशगतं विषं, कफाधिकस्य दशविधस्य राजिमतः सर्पस्य विषं वातपित्तयोर्लिङ्गं श्वासादिकमीषत् दर्शयति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—दूषीविषश्चेत्यादि । दूषीविषश्च स्थावरजङ्गमकृत्रिमन्यतरं विषं विषघ्नौषधादिभिर्हतवीर्यं देहादनिर्गतं विषं, शोणितदुष्ट्या खल्वरु-व्रणः, व्रणप्रभृतिलिङ्गश्च दर्शयति । दूषीविषत्वं यथा स्याद्विषं तदुक्तं

चक्रपाणिः—सम्प्रति स्थानविशेषप्राप्त्या लिङ्गविशेषानाह—वातिकस्येत्यादि । विषं मद्यं यद्यपि त्रिदोषकोपनं स्थानप्रकृतिविशेषप्राप्त्या तद्दोषप्रकोपमधिकं करोति । वातिकस्येति वातप्रकृतेः । वातस्थाने पक्काशयादौ कफपित्तलिङ्गमीषदितिवचनेन वातलिङ्गानि बहूनि भवन्ति तानि तृष्मूर्च्छेत्यादिनोक्तानि ज्ञेयानि । एवं उत्तरत्रापि योज्यम् । कफवातयोस्तद्वदिति ईषदित्यर्थः । कफस्येत्यादौ चकारात्कफप्रकृतेरित्यर्थः । ईषद्वातपित्तयोरिति योज्यम् ॥ १३ ॥

चक्रपाणिः—दूषीविषलक्षणमाह—दूषीत्यादौ । कोठो वरटीदंशशोथाकारः । कालान्तर-प्रकोपं दूषीविषम् । उक्तञ्चान्यत 'यस्माद् दूषयते धातुं तस्माद्दूषीविषं स्मृत'मिति । एवस्मृतञ्च गरमेव प्रायो भवति । तथा स्थावरं जङ्गमञ्च भवति । यदुक्तं सुश्रुते "जीर्णं

• कफवातयोरिति चक्रसम्मतः पाठः । † कफस्य दर्शयेद् वातपित्तयोश्चैतत् इति चक्रसम्मतः पाठः ।

क्षरति विषतेजसाऽसृक् तत् खानि निरुध्य मारयति जन्तुम् ।

पीतं मृतस्य हृदि तिष्ठति दष्टविद्ययोर्दंशदेशे स्यात् ॥

नीलौष्ठदंशदन्तशैथिल्यकेशपतनाङ्गभङ्गविक्षेपाः ।

शिशिरैर्न लोमहर्षो नाभिहतै दण्डराजी स्यात् ।

क्षतजं क्षताच्च नायात्येतानि भवन्ति मरणलिङ्गानि ॥ १४ ॥

सुश्रुते । “यत् स्थावरं जङ्गमकृत्रमं वा देहादशेषं यदनिगतं तत् । जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥ वीर्याल्पभावान्न निपातयेत् तत् कफावृतं वर्षगणानुबन्धि । तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्यमुखः पिपासी । मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्बिषन्नो भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ॥ आमाशयस्थे कफवातरोगी पकाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी । भवेन्नरो ध्वस्त-शिरुरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥ स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् । कोपश्च शीतानिलदुद्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तत्र रूपम् ॥ निद्रागुरुत्वश्च विजृम्भणश्च विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दः । ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठमोहान् ॥ धातुक्षयं पादकरास्यशोफं दकोदरं छद्दिमथातिसारम् । वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरान् वा कुर्यात् प्रवृद्धां प्रबलां तृषां वा । उन्मादमन्यज्जनयेत् तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् । गादगद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ दूषितं देशकालान्न-दिवास्वप्नैरभीक्षणशः । यस्माद् दूषयते धातूस्तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्” इति । अथ विषं यथा मारयति तदाह—विषमित्यादि । विषं खल्वेकैकं दोषं वातादिकं सन्दूषयामूनं हरति । एवं विषतेजसाऽसृक् रक्तं क्षरति तच्च विषं खानि गलश्रोत्रनेत्रादीनां खानि रन्ध्राणि निरुध्य जन्तुं मारयति । अथ पीतादिविषस्थितिस्थानमाह—पीतमित्यादि । पीतं विषं मृतस्य हृदि तिष्ठति । दष्टस्य विद्यस्य च मृतस्य दंशदेशे वेधदेशे च स्थितं स्यात् । नीलौष्ठादयश्च दष्टविद्ययोः स्युः । शिशिरैरतिहिमैर्जलैर्लोमहर्षो न विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ।” इहापि दूषीविषाः क्रीटाः हीनवीर्यविषा वक्तव्याः । विषमेकैकमित्यादिना स्याद्वातिकस्थेत्यादिना यदुक्तं तस्यैकैकदोषस्यात्यर्थकोपमाह—सन्दूष्येति अत्यर्थं दूषयित्वा । क्षरतीत्यादिना पीतविषलक्षणमाह । विषं मृतस्य हृदि तिष्ठति, दष्टविद्ययोः

स्याद, दण्डाभिहते दण्डराजी दण्डस्य रेखा न स्यात् । क्षताच्च दंशन-
वेधनक्षताच्च क्षतजं रक्तं नायाति । एतानि पीतविषस्य दृष्टविद्योर्मरण-
लक्षणानि भवन्ति । अत्र सुश्रुते चोक्तम्—“जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधि-
ष्ठानानि षोडश । समासेन मया यानि विस्तरस्तेषु वक्ष्यते । तत्र दृष्टि-
निश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्तव-मुखसन्दंशविशर्द्धितगुदास्थिपित्तशू-
कशवानीति । तत्र दृष्टिनिश्वासविषा दिव्याः सर्पाः । भौमास्तु दंष्ट्राविषाः ।
मार्जारश्वानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पाद-
कीटास्तथाऽन्ये दंष्ट्रानखविषाः । चिपिटपिच्छटककषायवासिकसर्पवासिक-
तोटकवर्चःकीटकौण्डिल्यकाः शकुन्मूत्रविषाः । मूषिकाः शुक्रविषाः । लूताश्च
लालामूत्रपुरीषमुखसन्दंशनखशुक्रार्तवविषाः । वृश्चिक-विश्वम्भर-राजीव-
मत्स्योच्छिङ्गिः समुद्रवृश्चिकाश्च लालाविषाः । चित्रशिरःसरावकुर्दिशतदारुकारि-
मेदकशारिकामुखा मुखसन्दंशविशर्द्धितमूत्रपुरीषविषाः । मक्षिकाकणभजलायुका
मुखसन्दंशविषाः । विषहतास्थिसर्पकण्टकवरटीमत्स्यास्थि चेत्यस्थिविषाणि ।
शकुलीमत्स्यरक्तराजीचरकीमत्स्याश्च पित्तविषाः । सूक्ष्मतुण्डोच्छिङ्गिवरटी-
शतपदो-शूकवलभिका-शृङ्गी-भ्रमराः शुकतुण्डविषाः । कीटसर्पदहा गतासवः
शवविषाः । शेषास्त्वनुक्ता मुखसन्दंशविषेष्वेव गणयितव्याः । भवन्ति चात्र ।
राज्ञोऽरिदेशे रिपवस्तृणाम्ब्रमार्गान्धूमश्वसनान् विषेण । सन्दूषयन्त्येभिरति-
प्रदुष्टान् विज्ञाय लिङ्गैर्भिशोधयेच्च ॥ दुष्टं जलं पिच्छिलमुग्रगन्धि फेनान्वितं
राजिभिरावृतञ्च । मण्डूकमत्स्यं म्रियते विहङ्गा मत्ताश्च सानूपचरा भ्रमन्ति ॥
मञ्जन्ति ये चात्र नराश्वनागास्ते छर्द्दिमोहस्वरदाहशोफान् । गच्छन्ति तेषा-
मपहत्य दोषान् दुष्टं जलं शोधयितुं यतेत ॥ धवाश्वकर्णासनपारिभद्राः
सपाटलाः सिद्धकमोक्षकौ च । दग्धाः सराजद्रुमसोमवल्कास्तद्भस्म शीतं वितरेत्
सरःसु । भस्माञ्जलिञ्चापि घटे निधाय विशोधयेदीप्सितमेवमम्भः ॥ १ ॥
क्षितिप्रदेशं विषदूषितन्तु शिलास्थलीं तीर्थमथेरिणं वा । स्पृशन्ति गात्रेण तु
येन येन गोवाजिनागोष्ट्रखरा नरा वा । तच्छूनतां यात्यथ दह्यते च विशीर्यते
लोमनखास्तथैव ॥ तत्राप्यनन्तां सह सर्व्वगन्धैः पिष्ट्वा सुराभिर्विनियोज्य
मार्गम् । सिञ्चेत् पयोभिस्तु मृदन्वितैस्तं विडङ्गपाठाकटभीजलैर्वा । ॥ २ ॥
तृणेषु भक्तेषु च दूषितेषु सीदन्ति मूर्च्छन्ति वमन्ति चान्ये । विड्भेद-
दंशदेशे विषं स्यात् । विषमृतस्य विशेषज्ञानार्थं लक्षणमाह—नीलौष्ठेत्यादि । दण्डराजिः
दण्डकारा रेखा ॥ १४ ॥

मृच्छन्त्यथवा म्रियन्ते तेषां चिकित्सां प्रणयेद् यथोक्ताम् ॥ विषापहै-
 वाप्यगदैर्विलिप्य वाद्यानि चित्राण्यपि वादयेत् । तारः सुतारः समुरेन्द्रगोपः
 सर्वैश्च तुल्यः कुरुविन्दभागः । पित्तेन युक्तैः कपिलान्वयेन वाद्यप्रलेपो विहितः
 प्रशस्तः ॥ वाद्यस्य शब्देन हि यान्ति नाशं विषाणि घोराण्यपि यानि सन्ति ॥३॥
 धूमेऽनिले वा विषसम्प्रयुक्ते खगाः श्रमात्ताः प्रपतन्ति भूमौ । कासप्रतिशया-
 शिरोरुजश्च भवन्ति तीव्रा नयनामयाश्च ॥ लाक्षाहरिद्रातिविषाभयाब्दहरेणु-
 कैलादलवल्ककुष्ठम् । प्रियङ्गुकाश्चाप्यनले निधाय धूमानिलौ चापि विशो-
 धयेत् ॥ ४ ॥ इति । सवातं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्यते । आध्मातो-
 ज्यर्थमुष्णास्त्रो विवर्णः सादपीडितः । उद्वमत्यथ फेनश्च विषपीतं तमादिशेत् ॥
 न चास्य हृदयं वह्निर्विषदुष्टं दहत्यपि । तद्धि स्थानं चेतनायाः स्वभावाद्
 व्याप्य तिष्ठति ॥ स्वभावादेव तिष्ठेत् तु प्रहारादंशयोर्विषम् । व्याप्य सावयवं
 देहं दिग्धविद्धाहिदष्टयोः । लौल्याद्विषान्वितं मांसं यः खादेत् मृतमात्रयोः ।
 यथाविषं स रोगेण क्लिश्यते म्रियतेऽपि वा । अतश्चाप्यनयोमोसमभक्ष्यं
 मृतमात्रयोः । मुहूर्त्तात् तदुपादेयं प्रहारादंशवर्जितम् ॥ इति । असाध्यता
 चोक्ता । “अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु । याम्ये सापत्रे
 परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः ॥ दर्वीकराणां विषमाशु-
 घाति सर्वाणि चोष्णैर्द्विगुणी भवन्ति । अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बाल-
 प्रमेहिष्वथ गर्भिणीषु । वृद्धातुरक्षीणबुभुक्षितेषु रूक्षेषु भोरुष्वथ दुर्दिनेषु ।
 शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमेति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति । शीताभिराद्भिश्च
 न लोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत् तम् ॥ जिह्वा सिता यस्य च केशशतो
 नासावभङ्गश्च सकण्ठभङ्गः । कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वश्च
 स वर्जनीयः ॥ वर्त्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्रवेदूर्ध्वमथ यस्य । दंष्ट्रा-
 निपाताः सकलाश्च यस्य तश्चापि वेद्यः परिवर्जयेत् तु । उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रतं
 वा हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् । सारिष्टमत्यर्थमवेगिनश्च जह्याच्च तं कर्म
 न तत्र कुर्यादिति ।

अथ विषविज्ञानीये । धन्वन्तरिं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 पादयोरुपसंगृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति ॥ सर्पसङ्ख्यां विभागश्च दष्टलक्षणमेव
 च । ज्ञानश्च विषवेगानां भगवन् वक्तमर्हसि ॥ तस्य तद् वचनं श्रुत्वा
 प्रात्रवीद् भिषजां वरः । असङ्ख्या वासुकिमुखा विख्यातास्तक्षकादयः ॥
 महीधराश्च नागेन्द्रा हुताग्निसमतेजसः । ये चाप्यजस्रं गज्जन्ति वर्षन्ति च

तपन्ति च ॥ ससागरगिरिद्वीपा येरियं धार्यते मही । क्रद्धा
 निःश्वासदृष्टिभ्यां ये हन्युरखिलं जगत् ॥ नमस्तेभ्योऽस्ति तेषां न कार्यं
 किञ्चित् चिकित्सया । ये तु दंष्ट्राविषा भौमा ये दशन्ति च मानुषान् ।
 तेषां सङ्ख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वेशः ॥ अशीतिरेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा
 तु सा ॥ दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्व्विषा वैकरञ्जाश्च
 त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः । दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः ।
 तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजि-
 मन्तस्तथा दश । निर्व्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा । वैकरञ्जोद्भवाः
 सप्त चित्रामण्डलिराजिलाः । पदाभिमृष्टा दुष्टा वा क्रुद्धा ग्रासार्थिनोऽपि वा ।
 ते दशन्ति महाक्रोधास्तेषां त्रैविध्यमुच्यते । सर्पितं रदितं वापि तृतीयमथ
 निर्व्विषम् । सर्पाङ्गाभिहतं केचिद्विच्छन्ति खलु तद्विदः । पदानि यत्र
 दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च । निमग्नान्यल्परक्तानि यान्युद्वृत्त्य करोति हि ।
 चञ्चुमालकयुक्तानि वैकृत्यकरणानि च । संक्षिप्तानि सशोफानि विद्यात्
 तत् सर्पितं भिषक् ॥ राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः पीताः सितास्तथा ।
 विज्ञेयं रदितं तत् तु ज्ञेयमल्पविषश्च तत् ॥ अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य
 देहिनः । पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः । सपंस्पृष्टस्य भीरोद्धिं
 भयेन कुपितोऽनिलः । कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ॥
 व्याधितोद्विग्नदृष्टानि ज्ञेयान्यल्पाविषाणि तु । तथातिवृद्धवालातिदष्टमल्पाविषं
 स्मृतम् । सुपर्णदेवब्रह्मर्षियक्षसिद्धनिषेविते । विषघ्नौषधियुक्ते च देशे न
 क्रमते विषम् ॥ रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः । ज्ञेया दर्व्वीकराः
 सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥ ज्ञेया मण्डालिनः सर्पा ज्वलनाकसमप्रभाः ।
 मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः । स्निग्धाः विविधवर्णाभिस्तैर्यग्
 ऊर्द्धन्तु राजिभिः । चित्रिता इव ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्मृताः ॥
 मुक्तारूप्यप्रभा ये च कपिला ये च पन्नगाः । सुगन्धिनः सुवर्णाभास्ते जात्या
 ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ क्षत्रियाः स्निग्धवर्णास्तु पन्नगा भृशकोपनाः । सूर्य्य-
 चन्द्राकृतिच्छत्रलक्ष्म तेषां तथाम्बुजम् ॥ कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता
 वणतस्तथा । धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पन्नगाः स्मृताः ॥ महिषद्वीप-
 वर्णाभास्तथैव परुषत्वचः । भिन्नवर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्ताः ॥
 कोपयन्त्यनिलं जन्तोः फणिनः सर्व्व एव तु । पित्तं मण्डलिनश्चापि
 कफश्चानेकराजयः ॥ अपत्यमसवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम् । ज्ञेयौ दोषौ

च दम्पत्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ रजन्याः पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि ।
 शेषेषूक्ता मण्डलिनो दिवा दर्वीकराः स्मृताः ॥ दर्वीकरास्तु तरुणा
 वृद्धा मण्डलिनस्तथा । राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते मृत्युहेतवः ॥ नकुलाद्
 दलिता बाला वारिविप्रहताः कृशाः । वृद्धा मुक्तत्वचो भोताः सर्पास्त्वल्पविषाः
 स्मृताः ॥ तत्र दर्वीकराः कृष्णसर्पा महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महा-
 कपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः
 ककुदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भ्रूकुटीमुखो विष्किरः
 पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्पः ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्ध आशीविष
 इति ॥ मण्डलिनस्तु । आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः
 पृषतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसो महापनसो वेणुपत्रकः
 शिशुको मदनः पालिंहिरः पिङ्गलस्तन्तुकः पुष्पपाण्डुः षड्गोऽग्निको वभ्रः
 कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्रक एणीपद इति ॥ राजिमन्तस्तु ।
 पुण्डरीको राजिचित्रोऽङ्गलराजिर्विन्दुराजिः कदम्बकस्तृणशेषकः सर्षपकः
 श्वेतहनुर्दर्भपुष्पश्चक्रको गोधूमकः किकिसाद इति ॥ निर्विषास्तु । गलगोलो
 शूकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षाहिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकः पुष्पकः
 अहिपताकोऽन्धाहिको गोराहिको वृक्षेश इति ॥ वैकरञ्जास्तु त्रयाणां दर्वी-
 करादीनां व्यतिकराज्जाताः । तद यथा । माकुलिः पोढगलः स्निग्धराजिरिति ।
 तत्र कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः । राजिलेन गोनस्यां
 वैपरीत्येन वा जातः पोढगलः । कृष्णसर्पेण राजिमत्यां वैपरीत्येन वा जातः
 स्निग्धराजिरिति ॥ तेषामाद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षः, द्वयोर्मातृवदित्येके । त्रयाणां
 वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकरोध्रपुष्पकराजिचित्रकाः पोढगलः पुष्पाभिकीर्णो
 दर्भपुष्पो वेष्टितकः सप्त तेषामाद्यास्त्रयो राजिलवत् । शेषा मण्डालवत् । एव-
 मेतेषां सर्पाणामशीतिरिति ॥ तत्र महानेत्रजिह्वास्यशिरसः पुमांसः । सूक्ष्मनेत्र-
 जिह्वास्यशिरसः स्त्रियः । उभयलक्षणमन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति ॥ तत्र
 सव्वेषां सर्पाणां सामान्यत एव दष्टलक्षणं वक्ष्यामः । किं कारणम् ? विषं हि
 निशितनिस्त्रिंशांशनिहुतबहदेश्यमाशुकारि मुहूर्त्तमप्युपेक्षितमातुरमाभपातयति ।
 न चावकाशोऽस्ति वाक्समूहमनुसर्तुम् ॥ प्रत्येकमपि दष्टलक्षणेऽभिहिते सर्प-
 त्रैविध्यं भवति । तस्मात् त्रैविध्यमेव वक्ष्यामः । एतद्व्यातुरहितमसम्मोहकरञ्च ॥
 अपि चात्रैव सर्वसं व्यञ्जनावरोधः ॥ तत्र दर्वीकरविषेण लङ्घनयननख-
 दशनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसोगौरवं सन्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवा-

दौर्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुघुरको जड़ता शुष्कोद्धारः कासश्वासौ
 हिका वायोरुद्ध्वगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेणागमनं स्रोतोऽवरोध-
 स्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति ॥ मण्डलिविषेण तृणादीनां पीतत्वं शीताभिलाषः
 परिधूपनं दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्द्धमधश्च मांसानामव-
 शातनं श्वयथर्दशकोथः पीतरूपदर्शनमाशुकोपस्तास्ताश्च पित्तवेदना भवन्ति ॥
 राजिमद्विषेण शुक्लत्वं तृणादीनां शीतज्वरो रोमहर्षः स्तब्धत्वं गात्राणामा-
 दंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकश्छर्द्दिरभीक्ष्णमक्ष्णोः कण्डूः कण्ठे श्वयथुर्घुर्घुरक
 उच्छ्वासनिरोधस्तमःप्रवेशस्तास्ताश्च कफवेदना भवन्ति ॥ पुरुषाभिदष्ट ऊर्द्ध
 प्रेक्षतेऽधस्तात् स्त्रिया, सिराश्चोत्तिष्ठन्ति ललाटे । नपुंसकदष्टस्तिर्यक्प्रेक्षी
 भवति । गभिण्या पाण्डमुखो ध्मातश्च । सूतिकया शूलार्त्तो रुधिरं मेहत्युप-
 जिहिका चास्य भवति । ग्रासार्थिनान्नं काङ्क्षति, वृद्धेन मन्दा वेगाश्च । बालेनाशु
 भृदवश्च । निर्विषेणाविषलिङ्गं । अन्धाहिकेनान्धत्वमित्येके ॥ ग्रसनादजगरः
 शरीरप्राणहरो न विषात् । तत्र सद्यःप्राणहराहिदष्टः पतति शस्त्राग्निहत
 इव भूमौ स्तब्धाङ्गः स्वपितीति ॥ तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा
 भवन्ति । तत्र द्वर्चीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति । तत् प्रदुष्टं
 कृष्णतामुपैति । तेन काष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति ॥ द्वितीये
 मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति ॥ तृतीये मेदो
 दूषयति । तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणश्च ॥ चतुर्थे कोष्ठमनु-
 प्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति । तेन तन्द्राप्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति ॥
 पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रविशति । प्राणमग्निश्च दूषयति । तेन पर्व्वभेदो हिका
 दाहश्च भवति ॥ षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति, ग्रहणीश्चात्यर्थं दूषयति । तेन
 गात्राणां गौरवमतिसारो हृत्पीडा मूर्च्छा च भवति ॥ सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति ।
 व्यानश्चात्यर्थं कोपयति । कफश्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति । तेन श्लेष्म-
 वर्त्तिप्रादुर्भावः कटीपृष्ठभङ्गश्च सर्व्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्ति-
 रुच्छासनिरोधश्च भवति ॥ १ ॥

तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति । तत् तु प्रदुष्टं
 शीततामुपैति, तत्र परिदाहः पीतावभासता चाङ्गानां भवति ॥ द्वितीये मांसं
 दूषयति, तेनात्यर्थं पीतता-परिदाहौ दंशे श्वयथुश्च भवति । तृतीये मेदो दूषयति,
 तेन पूर्व्ववचक्षुर्ग्रहणं तृष्णा दंशे क्लेदः स्वेदश्च भवति ॥ चतुर्थे कोष्ठमनु
 प्रविश्य ज्वरमापादयति ॥ पञ्चमे परिदाहं सर्व्वगात्रेषु करोति । षष्ठसप्तमयोः

पूर्ववत् ॥ २ ॥ राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति । तत् प्रदुष्टं पाण्डुतामुपैति, तेन लोमहर्षः शुक्लावभासश्च पुरुषो भवति । द्वितीये मांसं दूषयति, तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं शिरःशोफश्च भवति । तृतीये मेदो दूषयति, तेन चक्षुर्ग्रहणं दन्तक्लेदः स्वेदो घ्राणाक्षिस्रावश्च भवति । चतुर्थे कोष्ठमनु-
प्रविश्य मन्यास्तम्भं शिरोगौरवश्चापादयति । पञ्चमे वाक्सङ्गं शीतज्वरश्च करोति । षष्ठसप्तमयोः पूर्ववदिति ॥ भवन्ति चात्र । “धातन्तरेषु याः सप्त कलाः सम्परिकीर्त्तिताः । तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम् ॥ येनान्तरेण हि कलां कालकल्पं भिनत्ति हि । समीरणेनोद्यमानं तत् तु वेगान्तरं स्मृतम् ॥ शूनाङ्गः प्रथमे वेगे पशुर्ध्यायति दुःखितः । लालास्रावो द्वितीये तु कृष्णाङ्गः पीड्यते हृदि ॥ तृतीये च शिरोदुःखं कण्ठग्रीवश्च भज्यते । चतुर्थे वेपते मूढः स्वादन् दन्तान् जहात्यसून् ॥ केचिद्वेगत्रयं प्रादुरन्तश्चैतेषु तद्विदः ॥ ध्यायति प्रथमे वेगे पक्षी मुह्यत्यतः परम् । द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये मृत्यु-
मृच्छति ॥ केचिदेकं विहङ्गेषु विषवेगमुशन्ति हि । मार्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्त्तते” ॥ इति । “पूर्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः । नाम लक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान् ॥ लालनः पुत्रकः कृष्णो हंसिकश्चिकिर-
स्तथा । छुच्छुन्दरोऽलसश्चैव कषायदशनोऽपि च । कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा । कोकिलोऽरुणसङ्गश्च महाकृष्णस्तथोन्दुरः । श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना तथा । मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः ॥ शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रघृष्टैः स्पृशन्ति वा । नखदन्तादिभिस्तस्मिन् गात्रे रक्तं प्रदूषयति । जायन्ते ग्रन्थयः शोफाः कर्णिका मण्डलानि च । पिङ्गकोप-
चयश्चोग्रा विसर्पाः किटिमानि च । पर्वभेदोरुजस्तीव्रा ज्वरो मूर्च्छा च दारुणा । दौर्बल्यमरुचिः श्वासोवमथुर्लोमहर्षणम् ॥ दष्टरूपं समासोक्तमेतद् व्यासेन वक्ष्यते ॥

अथातः कीटा उच्यन्ते—सर्पाणां शुक्रविषमूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः । वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥ सर्व्वदोषप्रकृतिभिर्युक्ताश्चा-
परिणामतः । कीटत्वेपि सुघोरास्ते सर्व्व एव चतुर्विधाः ॥ कुम्भीनसस्तुण्डि-
केरी शृङ्गी शतकुलीरकः । उच्चिडिङ्गोऽग्निनासा च चिच्चिडिङ्गो मयूरिका । आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिकामुखवैदलौ । शरावकुर्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः । शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः । अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥ तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥ कौण्डिल्यकः

कलभको वरटी पत्रवृश्चिकः । विनासिका ब्रह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा ।
 बाह्यकी चिप्पिटः कुम्भी वच्चः कीटोऽरिमेदकः । पञ्चकीटो दुन्दुभिको
 मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गद्धंभी । क्लीतः
 क्रिमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः । एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशति-
 रीरिताः । तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ विश्वम्भरः पञ्चशुक्तः
 पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः । संरेयकः प्रचलको वलभः किटिमस्तथा । सूचीमुखः
 कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः । कीटगद्धंभकश्चैव तथा त्रोटक एव च ।
 त्रयोदशैते सौम्याः रयुः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः ॥ तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः
 कफनिमित्तजाः ॥३॥ तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको बाहकस्तथा । कोष्ठागारी
 क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः । तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवलगुली शम्बुकस्तथा ।
 अग्निकीटाश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः ॥ तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि
 सर्पवत् । तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः । क्षाराग्निदग्ध-
 वहंशो रक्तपीतासितारुणः । ज्वराङ्गमर्द्दरोमाश्चवेदनाभिः समन्वितः । छर्द्दती-
 सारतृष्णाश्च दाहो मोहो विजृम्भकाः । वेपथुश्वासहिकाश्च दाहः शीतश्च
 दारुणम् । पिङ्गकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च । दद्रवः कर्णिका-
 श्चैव विसर्पाः किटिमानि च । तैर्भवन्तीह दृष्टानां यथास्वश्चाप्युपद्रवाः ॥
 येऽन्ये तेषां विशेषारतु तूर्णं तेषां समादिशेत् । दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विष-
 लेपनात् । लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः ॥ प्रसेकोऽरोचकश्छर्द्दि-
 शिरोगौरवशीतताः । पिङ्गकाकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः ॥ योगैर्नाना-
 विधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत् । दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात् ॥
 एकजातीनत ऊर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः । सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्या-
 साध्यक्रमेण च ॥ त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः । चत्वार
 एते कलभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥ तैर्दृष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दो गुरुता गात्राणां
 दंशश्च कृष्णो भवति ॥१॥ प्रतिसूर्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः । तथा
 निरुपमश्चापि पञ्चगौधेरकाः स्मृताः ॥ तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।
 रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः ॥२॥ गलगोली श्वेता कृष्णा रक्तराजी
 रक्तमण्डला सवर्चश्वेता सर्षपिकेत्येव षट् । ताभिर्दृष्टे सर्षपिकावर्जं दाह-
 शोफक्लेदा भवन्ति । सर्षपिकया हृदयपीडाऽतिसारश्च ॥३॥ शतपद्मरतु परुषा
 कृष्णा चित्रा कपिलिका रक्ता श्वेताऽग्निप्रभाचेत्यष्टौ । ताभिर्दृष्टे शोफो वेदना
 दाहश्च हृदये । श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिङ्गकोट-

पत्तिश्च ॥४॥ मण्डूकाः । कृष्णः सारः कुहकोहरितो रक्तो यववर्णाभो भृकुटी-
कोटिकश्चेत्यष्टौ । तैर्दष्टस्य दंशकण्डूभवेति । पीतफेणागमश्च वक्त्रात् । भृकुटी-
कोटिकाभ्यामेतदव दाहश्छर्दिर्मूर्च्छा चातिमात्रम् ॥५॥ विश्वम्भराभिदष्टे दंशः
सर्षपाकाराभिः पिङ्गकाभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति ॥६॥ अहि-
तुण्डिकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो मोहश्च ॥७॥ कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्ग-
श्छद्देति सारज्वरादिभिरभिहन्यते ॥८॥ शुकवृत्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवद्धन्ते
शुकश्चात्र लक्ष्यते ॥९॥ पिपीलिकाः । स्थूलशीर्षा सम्बाहिका ब्राह्मणिका
अङ्गलिका कपिलिका चित्रवर्णंति षट् । ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ
भवतः ॥१०॥ मक्षिकाः । कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी
स्थालिकेत्येवं षट् । ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः । स्थालिकाकाषायीभ्या-
मेतदव पिङ्गकाश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥११॥ मशकाः । सामुद्रः परिमण्डलो हस्ति-
मशकः कृष्णः पार्व्वतीय इति पञ्च । तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूदंशशोफश्च । पार्व्व-
तीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः । नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिङ्गकाः सदाहपाका
भवन्ति ॥ जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं प्राक् । तद्यथा । जलमासामायुरिति
जलायुकाः । जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश । तासां सविषाः षट्
तावत्य एव निर्व्विषाः ॥ तत्र सविषाः कृष्णा कब्बूरा अलगर्द्वा इन्द्रायुधा
सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्त्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्म्मि-
मतस्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कब्बूरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्वा ।
इन्द्रायुधवदूर्द्धराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृति-
चित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरण्मुखी गोचन्दनेति ॥
ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति
लिङ्गानि भवन्ति ॥ तत्र महागदः पानालेपननस्य कर्म्मार्दिषूपयोज्यः । इन्द्रा-
युधादष्टमसाध्यमिति षट् सविषा जलौकसः सचिकित्सा व्याख्याताः ॥
भवन्ति चात्र । गौधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे । भृकुटी
कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥ शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात् ।
स्युः कण्डूदाहकोठारुः पिङ्गकातोदवेदनाः । प्रवलेदवांस्तथा स्नावो भृशं सम्पा-
चयेत्त्वचम् ॥ त्रिविधा वृश्चिकाः प्रोक्ता मन्दमध्यमहाविषाः । गोशकृत्-
कोथजा मन्दा मध्याः काष्ठेष्टिकोद्भवाः । सर्पकोथोद्भवास्तीक्ष्णा ये चान्ये
विषसम्भवाः ॥ मन्दा द्वादश मध्यास्तु त्रयः पञ्चदशोत्तमाः । दशविंशति-
रित्येते सङ्ख्याया परिकीर्त्तिताः ॥ कृष्णः श्यावः कब्बूरः पाण्डवर्णो गोमूत्राभः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts